

Малюнки О. Овчинникової

Кенау

Історична повість

I

Край вікна, крізь маленькі шибки якого просочувалося сіро-зелене світло раннього грудневого вечора, сиділа Кенау, дочка Сімона, вдова Наннінга Борста, кораблебудівника, і виглядала сина та брата. Їх, юних фенрихів¹ ополчення, викликано на раду в зал Новий Дулен у Гарлемі: ширилися тривожні чутки про наближення іспанського війська. Кенау бачила, як близько другої години дня мимо пройшли Ланселот ван Бредероде і бургомістр Герріт Стойвер, а трохи згодом — пристав Адріанс Янс, командувач гарнізону Вігболт Рінперда, офіцери ополчення, члени міського управління.

Зітхнувши, Кенау заправила волосся під вузький мереживний чепчик.

За вікном кружляв дрібненький колючий сніг, дзвінко б'ючи в шибки. На тонкій кризі каналу походжало кілька перістих ворон; вітер суворо бавився їхнім пір'ям. Ось вони хрипко закаркали й полетіли. Кенау пройшла неосвітленими кімнатами. Дерев'яні

черевики простукотіли по камінній підлозі вітальні, по кахлях кухні. І лише товстий килим у кімнаті, що виходила вікнами на вулицю, заглушив лункі кроки. Знову сівши до вікна, Кенау ще раз заправила волосся. Дивилася на тремтячі руки, що впали на коліна. В сутіні вони здавалися трохи скривленими. Кенау заплющила очі. Під skleпленими повіками роїлися химерні образи, страхіття, на серці було тривожно.

Отак сиділа вона, сорокашестирічна вдова, мати сина і майже мати свого рідного брата, який на двадцять шість років молодший за неї.

Війна підступила до міських брам. Кенау була певна цього. Але вранці, на засіданні ради, ніхто ще не сказав про це. Дивилися один на одного, і очі немовби питали: чи ще довго минатиме нас лиха доля Зютфена й Нардена?

Кенау знову зітхнула. Тяжко жилося Нідерландам під рукою господа бога. Там, де колись кожен робив своє діло — один орав, другий доїв корів і колотив масло, третій прями, четвертий будував кораблі, п'ятий торгував, інші судили, а ще хтось виголошував слово боже, причому католики і некаатолики намагалися жити в злагоді, — там зараз

¹ Фенрих — молодший офіцер.

чинили відвертий опір кастільському королеві, його намісникам і офіцерам, його інквізиторам і збирачам податків.

Кенау, певна річ, знає, що інакше й бути не може. Філіпп це не Карл П'ятий. Він не розуміє навіть мови нідерландців. Філіпп хотів був за допомогою іспанських намісників загарбати землі коло Північного моря, він усунув Егмонта і Горна й не послухався принца Оранського. Кенау знає, що цей папіст завзятіший від самого папи римського, що він не поважає й не додержує законів цієї країни; вона знає, що немає нідерландця, який не ненавидів би Філіппа. Проте Філіпп — можновладець, і не раз Кенау бентежила згадка про біблійний вислів «кесареві—кесарево». І коли вона чує, як її брат Пітер чи її син Ніколас гнівно плямують іспанців, вона злякано хитає головою. О, як багато сталося змін, відколи син Альбі дон Фредерік рушив на чолі свого війська вздовж берега річки Ейссел через землі Велюве приборкувати заколотників і наказав знищити жителів Зютфена й Нардена — перших після облоги, а других після урочистої обіцянки помилувати місто, коли воно скориться.

І якщо Кенау донедавна ще не певна була, чи є законне право на повстання, то зараз її сумнів геть розвіявся. Але одна річ — усвідомити це право, а зовсім інша — чинити збройний опір, як те вже роблять у багатьох містах. Пітер Хасселар, її брат, і Ніколас, її син, — недосвідчені хлопці. Вони йдуть на поклик гарячого серця і юнацької крові; вони нараз починають брязкати шаблями та співати пісню про «таку прочистку шлунку, щоб ворогам не було порятунку». Кенау ще непевна; проживши більше половини свого віку, вона багато що бачила і багато чого навчилася — і сумніву також.

Кенау, не відриваючи очей, дивиться на обрідний, дрібненький і колючий сніг, що пролітає за вікном. Їй страшно в сутінках. Треба ждати. Роздумуючи про життя, вона тихенько здригається. Не того вона сподівалася, коли двадцять п'ять років тому йшла заміж за Наннінга, власника кораблебудівної верфі на Спарні. Наннінг будував невеликі рибальські боти і плашкоути, однощоголові баркаси і селянські плоскодонки; була робота і було благополуччя. Споруджували нові будинки й у Гарлемі, люди оздоблювали свій одяг золотом і сріблом, з'явилися навіть паланкіни. В інших країнах воювали; у Франції гугеноти зазнавали страшних утисків. У Німеччині, повставши проти імператора, лютували князі; католичка Марія втягла Англію у війну проти Франції; у Франції спалахнули нові релігійні війни. А в Нідерландах працювали та збагачувалися. Що-правда, королівські податки нечувано зрос-

ли, казна мала тисячі фунтів. Але, як і всі люди, Кенау казала: «Хвалити бога, у нас мир і наші діти ростуть, не знаючи страху. А це ж бо найбільше благо».

Та ось усе змінилось. Миру давно вже немає. Високі податки залишилися. Створено нові єпископства. Багато протестантів загинуло на шибениці й на вогнищі. Егмонта і Горна страчено як заколотників. Міста й провінції зреклися короля. Вони приєдналися до принца Оранського, і гези, лісові й морські, дістали від нього писаний дозвіл на захоплення кораблів і здобуття фортець. Правда, поки що робота триває: сколочують масло і прядуть, працюють ковалі й теслі, і верф Наннінга двигтить од ударів молотів, хоча самого вже немає в живих. Про все дбає Кенау. Нема того тижня, коли б вона не пішла на Спарну, під міські вали, щоб поговорити із старшим підмайстром, взяти від нього звіт. Але всім загрожує небезпека: Гарлем теж пристав до принца. Що буде, як іспанці невдовзі з'являться під міськими брамами?

Через канал ідуть люди. Кенау чує стукіт шабель об твердий вибоїстий сніг, скрип чобіт і дзенькіт острог. Мелькають темні воїновничі тіні. Підвівшись, вона запалює високої кручені свічки на каміні та в свічнику на столі. Ополченська рада, певно, закінчилася. З вулиці, якої вона не бачить, бо вікно завішено довгими гардинами, долинають лункі кроки. Коли заходять Пітер Хасселар і Ніколас, вона стоїть обличчям до дверей, схрестивши руки на грудях.

Ніколасу лише вісімнадцять років, він кощавий, у нього округла білява голова і світлі очі, котрі зараз здаються темними. Він наближається до Кенау, бере її руки в свої. Від нього віє холодом.

— Гарлем захищатиме себе, мамо.

Пітер Хасселар відстібає шаблю і вішає її за шабельтас на високу спинку стільця. Йому двадцять років, та на вигляд він набагато старший і серйозніший, ніж його племінник. У нього темні очі й волосся — справжнісінький Хасселар.

Кенау швидко переводить очі від сина на свого юного брата.

— Виходить... іспанці йдуть?

Ніколас усе ще тримає її руки, Пітер сідає до вогню, впівоборота до неї.

— Вони під Амстердамом, — каже він, підгрибаючи кочергою торф. — Флот гезів замерз за Діменом і не зміг затримати їх. Ти ж бо знаєш, що таке Амстердам — доскону відданий своєму королеві. Будь певна — вони засурмлять, щоб якнайшвидше озвався дон Фредерік. Вони вже намагаються й нас залучити на свій бік. Допіру пастор з Багейнгофа написав листа своєму братові,

який тут живе. Він пише, що краще підкоритися, аніж зазнати лихої долі Нардена.

Кенау стискає руками бильця крісла.

— Це оте послання, котре сьогодні вранці обмірковувала рада?

Пітер киває. Ніколас швидко ступає наперед. Він говорить натхненно, хвилюючись і заїкаючись. Раз у раз він ударяє долонею об ефес своєї шаблі, якої ще не скинув.

— У Гарлемі ховаються зрадники!.. Вони хочуть без бою віддати нас дону Фредеріку. Сьогодні близько другої години дня через Спарнваудську браму виїхали саннями бургомістр Дірк де Фріс, юнкер Ван Схаген і пансіонарій¹ Ван Ассенделфт... Кучерові вони сказали, буцімто їдуть у Спарндам... Та цьому ніхто не йме віри... Вони поїхали до Амстердама, вони хочуть продати нас Альбі!

Кенау злякано дивиться на Пітера.

Ратник киває.

— Мабуть, це таки правда, Кенау. Ще в листопаді Боссю помітив, що вони віддані іспанцям, і намагався з їхньою допомогою захопити місто. Але саме тоді тут ще був Колтермен, гез, він став їм на перешкоді.

Ніколас зводить біляву голову:

— Але в нас теж є ще гези! Наприклад, Ріпперда! Він не думає про капітуляцію. Ополчення засідало цілісний день. Говорив Ріпперда. Він розповів про ганебні листи, за допомогою яких декотрі прихильники папи хочуть знову підкорити нас королівській владі. У цих листах, сказав він, обіцяно милосердя, якщо ми здамося синові Альбі й негайно сповістимо його про це...

Ніколас знову починає заїкатися. Його рука раз у раз опускається на шаблю.

— Милосердя!.. Кожен знає, що таке милосердя іспанців, сказав Ріпперда. Деякі міські радники поїхали до Амстердама без відома семи командирів ополчення, серед них Дірк де Фріс і міський пансіонарій. Вони ладні на череві повзти до дона Фредеріка, щоб благодіяти його про угоду й помилування. Та згадайте лишень Мехелен, Зютфен і Нарден! Усі знають милосердя іспанців — мушкетом і шаблюкою, сказав Ріпперда... Подумайте краще про присягу, якою ви зв'язали себе з принцем Оранським... Сам я, сказав Ріпперда, буду вірний принцу і до останньої краплі крові битимусь за свободу цього міста...

Ніколас говорить дедалі швидше й ледве зводить дух. Пітер Хасселар, усміхаючись, дивиться на нього; Кенау втупила очі у вогонь, що червоними язиками облизує темну купу торфу. Ніколас береться обома руками за шаблю.

— А ще Ріпперда спитав: «Скажіть правду, люди, чи хочете ви згуртуватися навколо

мене чи ні, бо ми маємо намір встановити тут із запомогою всемогущого такі порядки, щоб ворогам, котрі заміряються на нас, у носі закрутило».

І не було в Новому Дулені жодної людини, яка б не заприсяглася віддати для міста своє добро, свою кров.

А зараз вістовці Ріпперди мчать до принца й до полковника Лазаруса Мюллера в Лейден просити підтримки...

Пітер Хасселар знову киває. Витираючи розпалене обличчя строкатим носовиком, Ніколас дивиться то на матір, то на Пітера, схвилюваний серйозністю моменту і водночас вдоволений сам собою. Кенау повільно сідає в крісло.

— Отже, це правда, що «вони» йдуть?

— Це правда, — каже Пітер Хасселар.

II

Завірюха, нарешті, уляглася. Гарлем захопонував під біло-голубим, збляклим небом — маленьке царство строкатих фронтонів, позолочених флюгерів і двох високих дзвіниць. Суденця торфових шкіперів міцно замерзли в каналах. На дахах сніг — льодистий, блискучий і важкий. Сніг на вулицях, ганках, сходах. Сніг на оголених гілках дерев, з яких звисають тоненькі нитки паморозі. З вузьких коминів дим піднімається просто вгору — безвітря.

Нараз тишу порушують звуки. З боку Нової греблі з'являються чотири штандарти війська принца під командуванням Якоба Штейнбаха — німецькі найманці з маленькими мортирами, бронзові дула яких глухо стукають об мерзлу землю. На ганках будинків стоять жінки й дівчата; наймолодші зачудовано й розгублено дивляться на закутих у метал найманців; жінки пригортають до себе дітей, а найменшеньких, коли наближаються солдати, беруть на руки. В очах у них острах. Чоловіки стоять нерухомо, задумливо ховаючи руки під фуфайки. Тільки хлопчики метушаться. Залишивши свої снігові фортеці, вони щодуху біжать за німцями, які прибули захищати місто. Над змиленими кінями звисає тепла хмарка пари, білим вінком стоїть над їхніми головами. Військо — піхота й кіннота — стає на свої квартири. Полковник Якоб Штейнбах подається до Ріпперди. І в залі ополчення засідає військова рада.

Ополченці щодня вправляються, і Пітер Хасселар та Ніколас Наннінгс майже не бувають удома. Кенау розуміє, що так треба,

¹ Міський адвокат.

але їй важко звикнути до думки, що все це лише вступ до облоги, офір і крові.

Коли Кенау дивиться у вікно на сніг, що вкрив геть усе товстим шаром, — у полудневій тиші звуки курантів витанцювують, неначе відважні срібні вершнички, — їй здається, що нічого не змінилося. Булочник сурмить у ріжок, десь на вулиці катеринщик крутить свою катеринку, стара Агата з богадільні сестер-жалібниць уже цілісіньку годину цвенькає з глухим дзвоном, котрий однаково нічого не пам'ятає і слухає її лише з огляду на те, що невдовзі вона дасть йому жменю квасолі. Нічого не змінилося? Вечорами до укріплень їдуть вози з очеретом і мішками з піском. А коли пройти вздовж валу, видно, як, починаючи від брами Святого Яна аж до Стрілецької брами на південному заході, роблять своє діло ополченці. З боку Спарндама місто укріпили особливо старанно. На форті Рюстенбург, де зроду не бачили солдата, майорить прапор гезів, і в сонячні дні видно, як виблискують вістря списів. А коли віє південно-східний вітер, здаля долинає барабанний дроб.

Багато що змінилося. З дозволу Ріпперди прихильники принца вільно правлять службу у Великій церкві. Статуї святих розбито, віттаря немає. А оце поспішають перефарбувати стіни: церква має бути строгою та білою, бо слово боже слід виголошувати в простоті.

Багато що змінилося. У день Сінтеркласа¹ з Амстердама повернулися юнкер Ван Схаген і пансіонарій Ван Ассенделфт. Вони попросили дозволити їм переговорити з Ріппердою та членами магістрату.

Ріпперда відмовився їх прийняти.

— Я знаю, що робити із зрадниками, — сказав він. — Я не хочу слухати про каверзи, які вони замишляють укупі з Альбою.

І він відрядив до них лейтенанта й кількох рядових, а ті й заарештували цих двох королівських посіпак. Того ж дня їх приставили в Делфт, де влаштував свою квартиру Оранський, — хай там ухвалять їм вирок. І навіть жебрака-посильного, котрий за один таляр приніс з Амстердама від бургомістра Дірка де Фріса листа, в якому старий знову закликав гарлемців укласти мир з іспанцями та підкоритися, повісили люди Ріпперди. Труп і досі теліпається на шибениці, поставлений на укріпленнях...

Багато що змінилося, і одна подія йшла на зміну іншій. Іспанці наближаються до Гарлема; Мартен Пройс з трьома сотнями піхотинців зайняв спарндамські укріплення, але всі знають, що він зможе стримати переважуючі сили дона Фредеріка щонайбільше кілька днів, бо іспанці схопили селян, які заходилися руйнувати греблю між Спарнда-

мом і Спарнвауде, і заклали вже зроблений пролом...

А тим часом сонце стоїть у голубому зимовому небі, наче білий тьмянний світильник, і мирно піднімається вгору дим, і діти граються і їздять на grindжолях по рівенькій, мов дзеркало, кризі ковзанки, і ніщо наче не віщує злигоднів Гарлему.

Одинадцятого грудня від імені принца до міста прибув Марнікс ван Сент-Алдегонде. Він змінив міське самоврядування. Обрано новий магістрат з ротмістрів ополчення. Вони триматимуться стійко і не пристануть на капітуляцію й поготів. Кенау бачила, як вели до в'язниці колишніх членів муніципалітету, які доводили, що краще підкоритися, аніж поривати з королем...

Їй страшно... Невже все це конче потрібно — знищення папських статуй, зміна магістрату, арешт прихильників замирення? Пітер і Ніколас раз у раз розтлумачують їй, що не можна захищати місто, поки не викрито зрадників і немає єдиної волі, яка все собі підкоряє. Але неспокій не залишає Кенау. Вночі їй привиділося страшне: на неї бурею налітають закривавлені люди з криваво-червоним прапором, з церкви шугає полум'я, іскри летять на солом'яні покрівлі, Гарлем палає, звідусіль зриваються потоки води, пливуть спотворені трупи, вода темніє від крові, на дзвіниці б'ють на сполох, б'ють, б'ють, — і вона прокидається, мокра від поту, у моторошній тиші ночі, а в голові все ще відлунують церковні дзвони, і вона швиденько запалює світло, щоб не закричати, щоб Пітер і Ніколас не помітили, як вона тремтить, пойнята страхом... Війна!

Удень, на кухні, вона, бліда й зажурена, уникає розмов з дівчиною-молочницею, котра, як завжди, цокоче, не вмовкаючи. Щоправда, вона розповідає про іспанців і про все, що коїться в місті, але від цього анітрохи не зблідли її повні, округлі щоки і жодна іскорка не згасла в її очах. Пораючись по хазяйству, Кенау злегка похитує головою. І як ото люди можуть бути такі спокійні?.. Кенау здається, наче її голова зараз літає в якійсь химерній порожнечі, і часом їй відбирає мову — так тривожно б'ється серце. І коли якось уранці Пітер Хасселар несподівано прийшов додому — погода перемінилася, і над землею стелеться гнилий туман — і сказав, що Спарндам впав та що ворог почав копати перші шанці під мурами Гарлема, їй здалося, що вона вмирає... Голос юного фенриха серйозніший, ніж досі, наче він уперше усвідомлює, що сутичка почнеться незабаром. І, похмурий та стурбований, він навіть не помічає, як Кенау виймає з мішечка для ключів флакончик з нюхальною сіллю і, полотноючи, сідає під високі каміни.

¹ На Миколи.

Кожен тепер знає: іспанці під міськими мурами. Хоч як це дивно, вони стали табором не в лісі Хоут, поблизу Гарлема, де укріплення слабкі.

Підійшовши просто з боку Амстердама, вони зупинилися на рівному полі біля будинку Тер Клев, який юнкерам ван Бредероде довелося звільнити для дона Фредеріка, і поблизу будинку прокажених. Звідти долинають пісні німецьких найманців дона Фредеріка, брутальні в брутальних пельках, тим більш брутальні, що наближаються різдвяні свята:

Христос воскрес, Христос воскрес,
Нам благо явиться з небес:
Похід наш — Гарлему на згубу, —
Там загуляєм на всю губу,
Господи, помилуй.

Над землею повзе туман; тріумфуючий, напівприглушений спів чути з темряви, в якій лише вгадується невидимий ворог. Звідти долинають глухі удари молотів, скрегіт заступів об тверду землю, гуркіт підкочуваних гармат, стукіт кінських підків, ляскання віжок і нукання їздових. І усі ці хаотичні грізні звуки — грізні тому, що не видно, звідки вони, — покриває спів оплачених Іспанців найманців, що чигають на свою здобич:

Похід наш — Гарлему на згубу, —
Там загуляєм на всю губу,
Господи, помилуй.

На міських валах стоять гарлемці — біля Хрестової брами, біля брами Святого Яна, позад Круглої вежі. Вони стоять і прислухаються: там, поруч, — ненависний ворог.

Серед них Кенау.

Довгі дні залишалася вона вдома. З вікна і з порога свого житла вона прислухалася до чуток, страхів, напруження міста. Вона бачила, як мчали вершники в напрямку Хеймстедде, як вирушали загони ополчення, чула, як грали вранці зорю і як глухо били барабани під час зміни вартових. Кенау сподівалася, що Пітер і Ніколас знову прибіжать і розкажуть їй, що до чого. Та відколи Кенау дізналася, що іспанці під мурами міста, вона більше не може зносити своєї вимушеної пасивності.

Коли Кенау прийшла до брами Святого Яна й почула гомін ворога, в неї з остраху затруслилися ноги. Гнана страхом, вона бігла мимо укріплень, мостів, мимо вартових, що часом стояли втрьох чи вчотирьох із сигналістами й фенрихом. Вона поминула Пітера Хасселара, який саме розмовляв з капіта-

ном Ван Віттенбергом. Кенау прикусила губу, щоб не заплакати. Її брат і її син!.. Хлопчаки в тилгах, з пістолями й шаблями... А завтра? Кенау несила думати про те, що буде завтра.

Спотикаючись у грязюці укріплень, де сотні важких чобіт перемісили землю й сніг на брунатну твань, Кенау нараз уявила себе молодницею, матір'ю хлопчика, який тільки-тільки почав ходити. Люди кепкували з неї, що їй, як вони казали, закортіло родити дітей ще коли її рідна мати не облишила того діла. Та й справді — її брат Пітер був лише трохи старший за Ніколаса; він уже ходив і вмів розмовляти, а Ніколас ще лежав у своїй великій дерев'яній колісці, проте він був не набагато більшенький від немовляти. Як часто обидва хлопчики були в неї і вона дивилася в сад, де вони копірсалися дерев'яними лопаточками в піску й насипали формочки, і як малюта однаково боялися чорного шолудивого собаки, що його придбав її чоловік того року, коли в містах з'явилася безліч бродячого люду... Кенау спинилася, згадавши давно минулі літа, маленький сад з похилою грушею, тичини для рослин уздовж сліпої стіни сусіднього будинку, маленьку латочку землі, сонце, що ненадовго заглядало опівдні в цей куточок двох безневинних, захоплених грою дітей...

А тепер вони на укріпленнях, юні ополченці, сповнені ненависті й завзяття, що приたまанне лише недосвідченим юнакам і повертається вже до літніх людей, котрі, як оце Ріпперда, Ланселот ван Бредероде, Герріт Стойвер, беруться до зброї, щоб воювати не на життя, а на смерть. Життя і смерть, думала Кенау, життя і смерть... У хмурному тумані зими, сповненому глухими химерними звуками, нікала вже смерть, чигаючи на Пітера Хасселара, Ніколаса, на всіх отих солдатів, беззахисних жінок і дітей у Гарлемі. Зненацька у неї знову запаморочилася голова; Кенау здалося, що все це страшний сон, кошмар.

Тяжко зітхнувши, вона швидко подалася далі, дорікаючи собі за те, що надто швидко піддалася страху. Хіба ж вона єдина сестра, єдина мати в цьому місті? Таж у всіх оцих чоловіків є дружини, дочки, матері. Вони спокійно виконують накази, укріплюють вали, підносять ядра в кошелях, роблять смолоскипи, припасовують мушкети на залізні підставки. Сором... І, напруживши всю свою волю й самовладання, Кенау вперше змусила себе прислухатися до тих звуків, що долинали з табору ворога. Спинившись, вона намагалася проїнятися тим, що є неминуче, усвідомити, що ніякий відступ більше неможливий і що, в ім'я бога і принца, треба ждати й бити ворога, допоки є руки, здатні тримати зброю.

Того ж вечора Пітер Хасселар і його небіж зажурені прийшли додому і Кенау на якусь мить знову охопив страх: невже сталося щось серйозне?

Цього разу Ніколас мовчав, хоча досі він завжди висловлювався перший. Говорив Пітер, а Ніколас тим часом бавився шкіряною китицею своєї короткої шаблі.

— Знову зрада, — мовив Пітер. — Мабуть, тут ховається ще чимало королівських посіпак... Іспанці захопили конвой, що його вислали Лазарус Мюллер і Люмей з Лейдена... Вони підстерегли наших поблизу Хеймстеде. Чи довідалися б вони, що до нас іде підмога, якби тут не швендяли шпигуни?

Кенау поставила на стіл хліб, масло й сир; її руки вже не тремтіли.

— Їх було багато, Пітере?

— Кажуть, наче тринадцять штандартів і, опріч того, двісті вершників. З ними було сто возів з провіантом... Усе в руках іспанців.

Відрізавши хліба, Кенау намазала його маслом.

— Їж, — сказала вона.

Пітер мовчки взяв хліб, Ніколас одвернувся. На очах у нього заблищали сльози.

— Я не можу їсти, — кинув він.

Кенау знизала плечима. Владним голосом, сливе наказуючи, вона вимовила:

— Солдати мусять їсти.

Помовчавши якусь мить, вона вела далі, вже лагідніше:

— Може, завтра почнеться. Хіба ж ти зможеш битися проти отих тварюк голодний?

Пітер повагом жував. Ніколас сидів і ніяково тримав скибку хліба, що її Кенау всунула йому в руку. Кутики його губ опустилися, надавши обличчю сумовитого, збентеженого вигляду.

— Битися... Хтозна, коли це буде.

Довгим ножом для різання хліба Кенау постукувала об стіл.

— І чого б ото журитися наперед, ще ж облога не почалася, — зауважила вона. — Не думаю, щоб принц віддав Гарлем. Прийдуть гези та й проженуть іспанців. Не треба тужити через одну невдачу. Ти ж бо фенрих ополчення!..

Пітер перестав жувати і здивовано глянув на Кенау. Відвернувшись, вона дістала з буфета дзбан з пивом і кухлі. Чи сама вона вірила тому, що допіру сказала? Хтозна. Тільки поклати собі, що відтепер вона повинна таїти від сина свої вагання і свою слабкість.

Туман розвіявся, і стало видно рівнину, де від Спарни до Оверфейна розташувались іспанці, німці й валлонці. На міських дозорних пунктах зібралися капітани ополчення та офіцери найманців, мовчки стежачи за ворогом. Під тьмяним небом широко простяглася вкрита снігом рівнина, на якій копошилося, мов той розворушений мурашник, військо іспанців. Його важко було розгледіти на тлі верболозу й комишів, що надавали ландшафту якогось похмурого й химерного вигляду.

Навколо будинку Тер Клев густо скупчилися рухомі темні маси; інколи щось спалахувало; там, мабуть, навчали піхотинців. Од будинку прокажених, який стояв поблизу міста, до валів Круглої вежі простягалися ворожі укріплення, що формою нагадували півмісяць; низькі насипи давали змогу обложникам підходити під прикриттям аж до больверків. Окрім іспанців, не було видно ні людей, ні звірів. Кудись поспішали маленькі вершники на баских конячках. Селянські обійстя здавалися безлюдними. Лише долинав ледь чутний гавкіт собак. Понад Спарною просувалися вози: ворог споруджував там міст, щоб можна було дістатися до річки Лі та до лугу по той бік.

Серед багатьох людей, котрі вилізли на мури, була і Кенау, дочка Сімона. Вона вперше бачила загарбників. Прихована сірим туманом, їхня невгавуща діяльність не здавалася такою грізною, як оцей відкритий табір, осяяний блідим зимовим сонцем. А втім, усе, що зараз постало перед нею, не лякало її так, як близькість невидимого ворога, що таїла в собі невідомі небезпеки.

Саме тоді, коли Кенау стояла на брамі Святого Яна і, притуливши долоню до лоба, дивилася, як на засніженому полі пересувається чорне військо, відбулася перша атака — раптово, так, що ніхто не міг збагнути, що насправді коїться тут зараз.

Сигнал було дано з найближчого й найміцнішого укріплення навпроти Круглої вежі. Воно було взірцем іспанської фортифікації, і капітани гарлемського гарнізону та офіцери принца занепокоєно дивилися на це укріплення.

Наглий шалений вибух звуків і вогню. Стріляло щонайменше чотирнадцять важких гармат, бо чотирнадцять розжарених п'ятдесятифунтових ядер просвистіли в хмарі чорного порохового диму і розкидали біля брами складені в козла рушниці оборонців. Кенау, боячись навіть поворухнутись, інстинктивно затулила руками голову й вуха.

Ще не вщух гуркіт, ще десь тріскалися шибки, аж злякано й голосно задзвеніла фанфара: юний сурмач грав сигнал-відповідь.

Коли змовкли розкоти іспанської артилерійської канонади, Кенау швидко спустилася з валу. Скрізь бігли жінки; у декотрих на руках були діти. Зупинившись унизу коло вкритого брудним снігом бастіону, Кенау озирнулася. На мури враз висипали гарлемські солдати, неначе їх вихлюпнуло із сторожових приміщень. Якийсь час вони безладно метушилися. Та ось пролунали слова команди, і не минуло й п'яти хвилин після залпу, як усі були на своїх місцях. Кенау ще не отямилася після перших пострілів, аж знов ударили важкі мортири. Мимо вух просвистіло каміння й тріски, коло плеча пролетів великий уламок муру і впав у траву на кілька футів далі. Накинувши фартух на голову, Кенау заспішила через вузенький місточок до внутрішньої частини міста. Не пробігши й двох кварталів, вона почула ступу піхоти — то поспішав полковник Штейнбах з трьома німецькими штандартами.

Як важко було Кенау змусити себе вийти на вулицю! І ось вона знову сидить край вікна й дивиться на тьмяне небо і на канал, де лежить розтятий сніг з брунатними слідами від возів. Кенау не знала, чи багато часу минуло — мабуть, кілька годин — перш ніж замовкли гармати іспанців. Тривожно бемкало на дзвіницях; вона й не чула дзвону, а чула тільки страшний гуркіт замаскованих ворожих гармат. Кенау думала про сина, про брата. Чи живі вони, а може, вже лежать десь під бантинами й камінням, убиті уламками більверків? Вона стискала коліньми руки, підводилася, бігала по кімнаті, поверталася до вікна, що виходило на вулицю, наче крізь нього могла долинути якась звістка із зовні... Опівдні вже не могла більше витримати.

Наближаючись до валів, Кенау чула, як ще двічі вдарили іспанські гармати. Гучні залпи порушили тишу, і знову хаос безладних звуків; чути було далекі голоси, глухі удари підтягуваних колод, постріли мушкетів... Коло всіх вікон і дверей стояли люди, а коли вона підійшла до Круглої вежі, там уже знову зібрався цілий натовп.

Ополченці підкотили віз з колодами й дошками. Солдати завзято засипали виломи на валах, де наче прошуміла пожежа — тут і там здіймалися чорні клуби диму і в повітрі пахло пилюкою й щебенем. Ядра влучили в два дерева на фортечному мурі; звисали надламані голі крони. Городяни швидко обрубували сокирами гілля, а солдати тягли його до зяючого отвору в мурі. З якоїсь вулиці під'їхали, гуркочучи, два вози, навантажені мішками, камінням, дошками та якимись чудними уламками, в яких

Кенау пізнала, на свій великий подив, церковні статуї. Підводи ще не встигли зупинитися коло укріплення, аж з бастіону вже побігли ополченці, поспішаючи все вивантажити й винести нагору.

З грудей Кенау мимоволі вирвався крик полегкості; серед ополченців був і Ніколас!

Вона підбігла до нього, і він, не зупиняючись, привітався з нею. Його обпалене лице засипане порохом, куртка розірвана. Зроду вона не бачила його таким: впевненість, зосередженість і вогонь. Нараз їй стало тепло на серці.

— Почалося, мамо! — сказав він, несучи далі свою ношу. — Вони хочуть зробити пролом. Штейнбах каже, що сьогодні або завтра вони зважаться на штурм. Але ми наполовину усунули пошкодження.

Він скинув мішок. Його підхопив на плече інший, щоб віднести на укріплення. Разом з Ніколасом Кенау пішла вниз по новий вантаж.

— Де Пітер? — спитала вона.

Ніколас показав у бік Хрестової брами.

— Востаннє я бачив його там.

Якусь мить Кенау мовчала. Ніколас різко стягнув з воза одну із статуй з важким оштукатуреним п'єдесталом.

— І святі можуть стати в пригоді, — осміхнувся Ніколас, витираючи рукавом піт з обличчя, і знову поліз нагору.

Кенау не відповіла. Вона йшла поруч з ним, підтримуючи статую святого.

— Є... вбиті? — спитала вона, і знов її проїняв дрож.

Ніколас заперечливо похитав головою.

— Кілька поранених, — відповів він.

Вони були нагорі. Небезпека, така велика в місті, тут здавалася набагато меншою. Обсипані порохом солдати збирали уламки, котили грабарки й засипали виломи.

Кенау вийшла на випнуту дугою частину муру, щоб ще раз глянути на обложників: що воно за люди, котрі з таким шаленством стріляли по Гарлему? Її охопив якийсь дивний спокій.

Під сірим полудневим небом табір іспанців вирував дужче, ніж досі. Скрізь розгорявся перший бойовий вогонь, химерно-червоний серед сірих і чорних плям на бляклому снігу — скупчень солдатів. Приклавши до лоба долоню, Кенау побачила, як з-за укріплення, наче велика змія, виповзли іспанці, недосяжні навіть для далекобійних мушкетів гарлемців чи для їхніх найкращих гармат, і посунули до брами та Круглої вежі, що так потерпіли від обстрілу.

Недалеко від Кенау на бруствер зійшли троє. Вони її не помітили, бо вона стояла за більверком. Кенау впізнала Ріпперду і Штейнбаха. Третій, мабуть, капітан Пройс. Штейнбах примружив очі. Своїм округлим

видом і яструбиним носом він нагадував сову, що полює на мишей. Ріпперда підніс до очей далекоглядну трубу — незграбну річ, скріплену мідними кільцями, — затим передав її німецькому полковникові.

— Ріпперда має рацію, — мовив німець на своєму розкотистому діалекті, подивившись у трубу. — Вони хочуть атакувати.

Саме тоді третій з воєначальників побачив Кенау, яка, залишивши свою позицію, підійшла до Ріпперди. Кенау помітила, як у нього з подиву піднялися брови і в очах з'явився вираз недовір'я. Тугіше запнувшись хусткою, вона тихо привіталася і хотіла вже пройти далі.

— Чи не небезпечно це місце для жінки без тиллягів і зброї? — різко спитав командувач гарнізону й заступив Кенау дорогу. Він міцно тримав її за руку, як тримають шпигуна чи полоненого, і дивився на Штейнбаха та Пройса.

— Бачив хто-небудь з вас, як оця жінка сходила нагору?

Вони заперечливо похитали головою. Штейнбах щось похмуро пробурчав. Ріпперда оглянув її з голови до ніг.

— Ми не звикли до того, щоб жінки втручалися у військові справи, — кинув він сухо. — А як це ти опинилася тут на укріпленні? Може, ти подаєш сигнали цією хусткою? — спитав він тихо й погрозово.

Кенау згадала, що саме оцей чоловік з коротко підстриженим волоссям і квадратною бородою наказав повісити посланця Дірка де Фріса та передав Ассенделфта і Ван Схагена принцеві Оранському за те, що вони хотіли залякати до покори. Але їй не було страшно. Усмішка майнула на її обличчі.

— Ви помиляєтеся, підполковнику, — відказала вона. — Я не шпигунка і стою тут не для того, щоб подавати сигнали. Я вдова Наннінга Борста, і серед ваших ополченців мій брат і мій син — Пітер Хасселар та Ніколас Наннінгс.

Хватка Ріппердової руки ослабла.

І тоді втрутився Штейнбах:

— Шпигунка вона чи ні, — сказав він своєю грубою й ламаною голландською мовою, — нам зараз ніколи з'ясовувати, Ріппердо. Ми маємо йти на Круглу вежу.

Офіцер, про ім'я якого Кенау тільки догадувалася, швидко спустився з укріплення й подався до сторожових постів. Саме тоді далеко внизу, попід мурами, сурмачі з іспанського табору подали сигнал, їм відповіли в ар'єргарді. Ріпперда випустив руку жінки.

— Додому, голубонько, — сказав він нетерпеливо, наче Кенау надто довго його затримувала. — Полиш вали солдатам.

Вона кивнула з тією ж усмішкою, яку Ріпперда, мабуть, не дуже добре розумів, і

пішла з укріплень. Позад неї глухо стукали об каміння й щебінь чоботи коменданта міста й німецького полковника.

Уже внизу, за високою обшивкою Круглої вежі, вона знов почула сигнал атаки іспанців. В цю мить солдатів на оборонних спорудах стояло більше, ніж будь-коли, і звуки сурм, що лунали звідусіль, сповіщали про серйозну небезпеку. Іспанці, видно, були вже зовсім близько. Кенау чула вигуки чужою мовою, що неначе перелітали через міський канал. Широко розкривши очі, вона ждала, що ж буде далі. Перше, що вона почула, була тріскотня гаркебузів. Стріляли гарлемці, і це означало, що ворог уже під валами та що йому так чи інакше вдалося переправитись через зовнішній канал. Коли після залпу Кенау знов розплющила очі, перший, кого вона побачила, був Штейнбах. Стоячи посередині Круглої вежі, він вимахував довгою шпагою, яку тримав у короткій важкій руці. Зненацька перед ним виринув шолом з червоним плюмажем. Це був іспанський офіцер-здоровило, який виліз на обшивку з мечем у зубах та з кавалерійським пістолем у руці. У Кенау аж перехопило дух. Вона хотіла закричати, попередити, та не могла й слова вимовити. Штейнбах, проте, вже побачив ворога. Він простромив шпагою його незахищену шию. Якусь мить іспанець хитався, неначе шукав ногами опору. Тоді Штейнбах підняв ногу, взуту в чобіт, і, вигукуючи своєю напівнімецькою мовою: «Ніхто тебе зюди не звайт!» — зіпхнув здоровила з вежі.

Штурм тривав понад дві години. Майже половина гарлемського гарнізону була на Круглій вежі, котру вороги, мабуть, вважали розбитою. Та вони не могли знати, що ще кілька годин тому виломи засипано.

Невпинно повзла людська змія з табору іспанців до міської брами; невпинно переправлялися іспанці на дошках і плотах через канал, сотнями водночас; сотні іспанців видиралися на баштові, проте всі ворожі атаки захлиналися. Сім маленьких гармат гарлемців випльовували шиплячі темні ядра просто в лави напасників. Кому вдалося дістатись до краю Круглої вежі, того зустрічали пострілом з мушкета або ударом шпаги, як це зробив Штейнбах з отим офіцером-здоровилом.

Іспанці відійшли аж тоді, коли смеркло і небо заступили хмари пилюки й диму. Над мурами міста звисла тяжка, гнітюча тиша. Побоюючись пастки, оборонці не залишали своїх постів. Коли вже стемніло, вони зрозуміли, що перший приступ відбито.

Понад берегом зовнішнього каналу лежали вбиті й поранені іспанці. В останніх променях світла тьмяно поблискували кинуті шоломи, шаблі, гаркебузи та уламки тиллягів.

То було велике бойове випробування, і найближчої ж неділі, коли громада зійшлася в очищену для реформатів Велику церкву, пастор говорив про дітей Ізраїля в оточенні амалекітян і філістимлян та про їх чудесний порятунок од смерті й небезпек. Жінки голосили, сидючи на своїх лавочках; чоловіки, підвівшись під час молитви, були бліді й сповнені рішучості. Зі свого бічного місця Кенау глянула в неф церкви. Полковник Штейнбах стояв з перев'язаною рукою. Йому її прострелили. Переказували, що він посміявся з тієї рани і сказав: «Аби не серце!..»

Багато чоловіків у військовому одязі, але без зброї, багатьох з них уже поранено. Кенау глянула на лавку, де сиділи Пітер і Ніколас. У Ніколаса перев'язано голову — в нього влучив камінь. У Пітера на щоці темнів шрам — його зачепила куля. Їй здалося, що хлопці нараз стали доросліші, суворіші й серйозніші, так само як усе в церкві видалося їй ще більш урочистим і величним.

За високими вузькими вікнами був зимовий день. Світло недільного ранку кольором мало відрізнялось од нашвидкуруч попаплених сірувато-білих стін церкви. Зимове сонце однаково світило обложеному місту та іспанцям, котрі чигали за мурами на здобич.

Думки Кенау відірвалися від проповіді. Вона думала про облогу, але її благоговіння перед новою службою в церкві від того не зменшилося. Навпаки, вона набагато краще, ніж досі, усвідомлювала, що саме коїться зараз. Тут була нова свобода Нідерландів — у середині цього міста з його брамами й больверками та в середині цієї церкви з її білою строгою простотою, де більше не лунали ні спів меси, ні срібні звуки дзвіночка, ні музика органа і де не курився більше ладан. Людина стояла тут перед всевишнім в усій своїй простоті й у всьому своєму благородстві, як діти Ізраїля, котрих бог вів, набираючи вигляду вогненного стовпа вночі й стовпа диму вдень. Між богом і громадою більше не було священиків, єпископів, прелатів, не було більше папи. Людина тут перебувала у руках свого творця, і якщо він хоче поразити руками нідерландців короля в Мадриді, який знехтував законні права і який замість королівської милості дає люду бога з хліба в золотій скриньці¹, то можна не боятися переваги ворога, його

мортир і штурмових драбин, його мін і укріплень і з жменькою хоробрих чинити опір натискові багатьох тисяч. І хіба не послав господь нідерландському війську нового проводиря, хіба не робив Оранський все, що міг, аби зберегти й захистити нову свободу? Тільки вчора прибув з острова Валхерену командир Ієронімус Церардс з трьома штандартами валлонців. Він сказав, що принц робить усе для визволення міста. І хіба не з волі всевишнього іспанці й досі облягають місто з боку рівнини, залишаючи відкритим доступ з моря, і до міста безперервно прибувають не тільки солдати, а й судна з провіантом?

Проповідь закінчено. Підвівшись із своєї лавочки, що стоїть під катедрою, регент заспівав псалом. Усі підхопили, вставши з лавок. В очах Кенау сльози, сльози розчулення. Ці сльози не розм'якшували й не розслабляли. Ніби краплини гарячого металу, вони котилися в неї по щоках, просто з серця, що саме наче перетворилося на гарячий метал.

VII

Іспанці вже й не намагалися взяти місто штурмом. Вони копали шанці в напрямку до Круглої вежі. Чим завзятіше вони рили землю, щоб підкласти міни під вали міста, тим рішучіше зміцнювали гарлемці свої позиції. Тепер на всіх укріпленнях було вдосталь людей; раз у раз прибувала підмога: англійці й шотландці Балфура, які стали на службу до принца з ненависті до іспанців і з прихильності до нової віри.

У Гарлемі й слова не мовили, коли дізналися про страту зрадників — представників влади, яких Ріпперда заарештував і відправив до Оранського. Їх скарали на горло за наказом принца. Недобитки — прихильники іспанців — сховалися в свої шпарки, мов ті блощиці від світла. Здавалося, зрадники вже не зможуть чинити свою чорну справу. Обложене місто жило тепер новою надією. Всі знали, що Оранський доручив капітанові Філіппу Конінку, який саме був з військом гезів у Сассенгеймі, нишком підійти до Гарлема й відігнати іспанців од міста. Багато гарлемських городян замість тривоги й відчаю тепер відчували безтурботну впевненість. Їм уже ввижалося, що укріплення іспанців розбито, їхній табір палає, польові шанці взято, по відступаючих відкрито вогонь, і все, віддане папі й королеві, розтоптали ноги гезів.

¹ Йдеться про католицьку гостію, якія відповідає православної проскура.

Їхні мрії не збулися. Зрада ще жила.

Була середина січня, і різкий зимовий вітер свистів над гарлемськими укріпленнями. Раптом вартові на брамі здригнулися з несподіванки: щось важке перелетіло через мур. Розгорнувши суверток, вони побачили закривавлену людську голову. Вони повідомили про свою знахідку чергового капітана. Пойнятий жахом, він упізнав голову воєначальника, якому доручили визволити місто з боку Сассенгейма. У задубілі губи було втиснуто листа. Капітан наказав однести голову Філіппа Конінка до залу ополчення, де саме були Ріпперда, Пройс, Ван Віттенберг та інші. У гнітючій тиші Ріпперда мовчки вийняв листа. Тихо почав він читати. Іспанці вимагали здатися, писали, щоб гарлемці й не думали про підмогу, бо будь-який конвой принца вони затримуватимуть і з заколотниками чинитимуть те саме, що й з Філіппом Конінком.

Коли листа було прочитано, в залі знову запала тиша. Потім, стиснувши руки в кулаки, підвівся Ріпперда і незвично тремтячим голосом наказав:

— Привести на майдан полонених!

Один з фенрихів вийшов виконати наказ. Капітани ополчення мовчки дивилися на Ріпперду, який гасав по кімнаті, як розлючений тигр. Його вилиці взялися темним рум'янцем, під квадратною бородою тремтіли губи.

Невдовзі комендантові доповіли, що на майдані стоять двадцять полонених іспанців. Кивнувши своєму штабові, Ріпперда збіг сходами на майдан. Нещасні, що стояли там під охороною гарлемських ополченців, навіть не всі були іспанцями. Кілька маркітантів з Амстердама, котрі хотіли заробити зайвий шилінг у таборі загарбників; валлонські й німецькі найманці, такі самі, як і люди Штейнбаха та Церардса; тільки й того, що вони пішли на службу до Альби.

Якусь мить Ріпперда дивився на них. Потім він пройшов уздовж шереди й одібрав десять полонених, яким наказав ступити наперед. Зупинившись, він промовив, звертаючись до Пройса:

— Твої мушкетери славляться як влучні стрільці. Оцих десятих королівських негідників треба розстріляти. Нехай знає дон Фредерік, що то значить відрубати голову одному гезу!

Полонені відразу все зрозуміли й закричали, мов божевільні. Вони відбивалися ногами, пручалися, боролись, вириваючись з рук людей Пройса, що кинулися на них за знаком свого командира.

Ріпперда дивився, міцно стуливши губи. Всі теж дивилися. Тих, кого не відібрали, ополченці відвели до в'язниці, решту поставили в шереду.

Гримнули постріли мушкетів, і в небо злетіли передсмертні зойки страчуваних. Ніхто з офіцерів не ворухнувся. Усі десятеро полонених нерухомо лежали на землі.

Ополченець, який керував езекуцією, обернувся до Ріпперди й віддав честь.

— Що робити з ними?

Ріпперда глянув на мертвих.

— Відрубати голови. Запакувати в бочку.

Всі злобно засміялися.

— Та поклади ще одну на додачу! — раптом сказав Якоб Штейнбах, вимахуючи простріленою рукою. — Одинадцятую — як відсоток!

Ще до полудня бочка з одинадцятьма головами впала в іспанський табір. Половина гарнізону Гарлема зібралася на мурах, дожидаючи, що ж робитимуть іспанці. І коли солдати дона Фредеріка перекинули бочку — обережно, бо в ній, може, порох! — і з неї викотилися голови, пострижені й поголені на манір гезів, на валах обложеного міста знявся такий дикий рев ненависті, що обложники якусь мить злякано дивилися на прихильників принца, котрі за одну відрубану голову відтяли одинадцять голів. І лише після того, як один з іспанських офіцерів вистрілив у бік гарлемців з пістоля, поспішаючи прогнати свій переляк і жах, та у відповідь пролунали десятки пострілів і полетіло каміння, зла мана, викликана жорстокістю обох сторін, розвіялася.

VIII

Гнівна, зухвала лють охопила гарлемців після нових невдалих спроб принца Оранського визволити місто. Кенау чує тільки про раптові наскоки на ворожий табір. Гарлемські ополченці дуже добре знайомі з дюнами коло Оверфейна і раз у раз нападають на сторожові пости, невеликі конвої, починають криваві сутички, вгамовують свою лють і смуток підпалами і перестрілками з передовими постами іспанського табору. Німці, яких послав дон Фредерік, залягли в западинах дюн. Та вони нічого не можуть вдіяти проти раптових нападів гарлемських ополченців. Нечисленні, але відважні й хитрі, гарлемці сунуть на них, закидають їхні захистки смолоскипами, швидко захоплюють здобич і так само раптово зникають, пошивши ворога в дурні.

Не дрімають ополченці й на морській сто-

роні, куди іспанці проникають поволі і, як здається, без зусиль. Там, за рюстенбурзьким укріпленням, — Фойк, невеликий, але міцний больверк. Сюди вдалося пройти маленькому іспанському загоні. Фойк прикрив гарлемцям шлях до моря, і втратити його аж ніяк не можна! Вночі плоскодонки доставили до Фойка загін відважних молодих солдатів. Бій тривав одну годину, і Фойк знов у руках гарлемців. Ніколас Наннінгс бачив, як розбили коло валу іспанців, як простромлювали їх шаблями й топтали ногами. Він з гордістю розповідає про це. Щонайменше двадцять ворогів лежали мертві, здавлені кригою. Лише небагатьом пощастило врятуватися. Своїми руками Ніколас підніс над Фойком прапор принца, і всі гуртом співали:

«Хай живуть гези! Такий наш пароль».

Авжеж, обложене місто обороняється за пекліше, ніж будь-коли, але й злоба іспанців теж зростає.

Кінець січня. В досвітній імлі лунають сигнали тривоги з Хрестової брами та брами Святого Яна, де на варті стоять люди Штейнбаха. У відповідь дзвони б'ють на сполох. Уздовж всієї амстердамської сторони рівнина аж кишить іспанцями. Звиваючись, вони чотирма колонами сунуть до міста мовчки, приголомшуючи своєю чисельністю.

Цього разу до раптовості вдалися обложники. Гарнізон нічого не підозрює. Значна частина війська зараз коло Стрілецької брами, на тім боці, де дюни, і з веж дзвонять і кричать, кличучи людей.

На вулицях міста хвилювання: знов іспанці! Десь став дибки кінь; примарно-гучно стукають удосвіта залізні підкови. Чути, як грюкають чоботи, зброя вдаряється об нерівний брудний брук; лунають слова команди. А з боку Круглої вежі долинає вже залп гарлемських мортир і котиться глуха луна. Солдати на валах не дрімають.

Швидко вдягнувшись, Кенау виходить на вулицю. Люди оточили жінку, яка пронизливо кричить; вона клянеться, що мимо неї проскочили іспанські гаркебузири.

— Вони в місті! — розпачливо повторює вона. Її тіло конвульсивно здригається, і ніякі умовляння заспокоїти її та не збільшувати паніки не допомагають.

Не зупиняючись, Кенау йде далі. Її знову тягне туди, де небезпека. Але зараз їй не вдається пройти. Доступ до фортів заступили валлонці й шотландці. Вони утворюють подвійний заслон, який зупинить іспанців, якщо їм вдається перекинути військо через мури. Воднораз цей заслон стримує жителів міста, які пориваються взяти участь у бою, хоч їх сюди ніхто не кликав. Кенау полегшено зітхає: ворог ще не в місті!

— Не в місті!? — питає високий худорлявий валлонець, спираючись на алебарду. — *Jamais, kommére* ¹.

Кенау не знає французької мови, але тон і жести солдата засвідчують, що ворога поки що стримують. Над примарно-сірим морем споруд сходить сонце. Воно освітлює фронтони, бантини, сходи, дахові вікна. І в розкоті гарматних залпів поволі займається день пізньої зими. Раз у раз, з паузами, тривалість яких Кенау може вже визначити наперед, вранішнє світло заступають темні хмари диму, що тхне сіркою. Звідти, де ворог, долинають брязкіт зброї, накази, прокльони, гучний крик триумфу, коли комусь удається видертися на мурі. Але крики триумфу тривають недовго. Уже чути крик болю, і, стискаючи під накидкою руки, Кенау думає: знову відбили?..

Коло неї люди. Бліда як смерть молода жінка лежить на руках літнього городянина. Може, в неї на валу чоловік, наречений? Під час короткої паузи, коли вщухає шалений гуркіт атаки, нараз лунає тоненький дитячий крик. Кенау стискає губи. Ніякої слабкості! — думає вона. Свобода в Гарлемі! І коли Кенау бачить, як з внутрішньої частини міста швидко наближається німецький штандарт, поспішаючи замінити оборонців больверку, до неї наче повертається мужність, і вона знаходить у собі сили всміхнутися. До брами Святого Яна крокує полк шотландців. Валлонці приходять на зміну гарлемським ополченцям. Смертельно стомлені, запорошені й пошарпані, перші оборонці йдуть до рятівного пояса каналів, за якими зібралось так багато людей, котрі, як і Кенау, не хочуть залишатися вдома і жадають дізнатися, що воно діється зараз.

Атаки — одна за одною. Оборонцям бракує рук і мечів відбивати натиск іспанських полків. Уже кілька годин точиться бій, і всі стривожені. Заміни вже немає. До полудня всі наявні солдати на валах, а в іспанців ще є свіжі сили. Може, вони кидають у бій всі свої заони, стріляють по гарлемських мурах усіма своїми ядрами?.. Доки ж триватиме цей найжахливіший з усіх штурмів?..

Найважче зараз на Хрестовій брані. Кенау та інших одтісняють городяни, котрі допіру взяли до зброї, щоб замінити солдатів і допомогти там, де дуже мало людей на больверках. Хрестова брама в небезпеці. Про це догадуються, це відчуває кожен. Півгодини тому там поставили дві гармати, що б'ють по напасниках. Але бруствер уже зруйновано; мала вежа от-от упаде; дедалі частіше з'являються над мурами іспанські шоломи й мечі, але поки що вони ще падають назад — вогонь обложених не вщухає.

¹ Ніколі, тітонько (франц).

Нараз сурма подає сигнал. Тягнути за собою гармати, гарлемські ополченці й німецькі піхотинці ривками відступають. За мурами прокочується дедалі голосніше «ура»... майорять плюмажі шоломів, через краї больверку спритно стрибають темні постаті. Тим часом гарнізон швидко і зімкнутим строєм відступає... Кенау відтіснили далеко за внутрішній канал. Вона стоїть під піддашшям невеликого будинку і оглядає все довкола. Постаті солдатів, обложників і обложених здаються зовсім маленькими. Кенау бачить тільки, як гарлемці відступають за другу лінію укріплень, що її вони недавно спорудили. Вона чує, як гримотять колеса гармат об камінь укріплень... Що сталося? На мурах коло Хрестової брами, між валом і внутрішнім фортом повнісінько іспанців. Один з них вимахує подертим і простріленим прапором... У пам'яті Кенау оживає її страшний сон — бурею налітає ворог... спаляхи вогню. Виходить, так воно і є? Злітає іскра і, поволі спадаючи, гасне. Здіймається цілий сніп іскор... маленька біла хмарка диму в гушавині іспанців. Що це, загибель міста? Широко розкривши очі, Кенау дивиться туди... І раптом вона судорожно зщулюється, приголомшена страшним вибухом. Якусь мить над Хрестовою брамою стоїть вогненний стовп; чути відчайдушний зойк і стогін десятків людей. Кенау вибігає з-під піддашшя. Дерево тріщить і падає на землю...

Гарлемці підірвали Хрестову браму.

Другий штурм відбито.

Серед зброї, поламаних лафетів, викорчуваних дерев лежать у дикому безладді мертві й покалічені. Вздовж будівель низько повзе густий брунатний чад.

Небо червонувато-сіре; у розривах хмар болісно-червоно палає сонце.

Над мурами кружляє гайвороння.

З іспанського табору ледь долинають звуки зорі, дроб невидимих барабанів. Гуркочучи, котяться назад іспанські гармати.

Розбиті загони марширують до будинку Тер Клев, будинку прокажених і до монастиря. В Гарлемі довго й урочисто б'ють дзвони. Велика церква сяє світлом. Чоловіки й жінки, солдати і діти поспішають до пощади служби.

Кенау серед них немає.

Вона вдома, в кімнаті, що виходить вік-

нами на канал. На підлозі лежить темний товстий килим, що приглушує кроки.

У кімнаті ноші. На ношах Ніколас Наннінгс, фенрих, син Кенау.

Він мертвий.

Позад сірої димучої Хрестової брами з раннього ранку працюють сотні людей, муруючи нове укріплення. Відважні юнаки перед очима іспанців вилазять на руїни й грабарками везуть уламки до нового укріплення, котре назвали Воронячим гніздом. Там ждуть інші, муляри та їхні поплічники, що скріплюють уламки каменю нашивидкуруч замішаним розчином вапна, хмизом і глиною. Ополченці підносять мішки з піском, дітлахи тягнуть з дому все, що допоможе зробити новий больверк міцнішим за стару Хрестову браму. Ставши в ряд, жінки копають відталу землю й насипають вали. Сам бургомістр Стойвер із своїми працівниками носить колоди. Фенрихи і капітани ополчення проходять уздовж нових укріплень. Менш як за двадцять чотири години після початку наступу іспанців між брамою Святого Яна і Воронячим гніздом на диво швидко зведено нове укріплення у формі півмісяця, міцне, темне й зловісне, підпора й захисток проти нового штурму.

У церквах дзвонять по мертвих. Ховають батьків і братів. Ніколас Наннінгс теж зникає під сірою надгробною плитою великого нефа церкви із шаблею в складених на грудях руках. Тут Кенау, дочка Сімона, позад неї Пітер Хасселар з обпаленим, порізнаним шрамами лицем. Проповідник на катедрі молить бога про милосердя, молоді ополченці в лункій тиші церкви розряджають мушкети. Тепер, коли Ніколас мертвий, усі, і Пітер Хасселар у тім числі, думають, що Кенау повернеться додому, що вона знову сяде край свого вікна, забудеться в домашніх справах і підкориться волі божій. Та коли церква пустіє і жінок, які втратили близьких, ведуть заплаканих додому, Кенау довго і суворо дивиться на брата.

— Відведи мене до Ріпперди, — каже вона.

Пітер Хасселар безпорадно дивиться на неї.

Кенау повторює свої слова. Пітер нерішуче прямує до залу ополчення, де зібралися командири гарнізону. Повітря відгонить чужими запахами: пороху, землі, вологого морського вітру. Відлига. В сірому морі не-

ба голубі смуги. Здається, що всі речі вкриті краплинами води. Зимовий день уже пахне весною. Поруч Кенау Пітер Хасселар почував себе пригніченим і несміливим. Ані сльозинки не видно на обличчі Кенау. Очі великі й ясні, лише губи стали тонші й твердіші, наче від думки, якої він ще не знає, але про яку догадується.

Ординарець коменданта міста залишає їх у невеликому приміщенні. Пітера Хасселара він знає, але не збагне, навіщо прийшла з ним дочасно посивіла жінка в чорному. Вони трохи чекають, нарешті, приходить Ріпперда. Кенау дивиться на Пітера, і він виходить.

Кенау вже бачила, як супить брови Ріпперда, коли що-небудь його здивує. Тоді вона лише всміхалася. Але зараз вона не всміхається. Підполковник заклопотаний, він думає про зовсім інше, коли питає:

— Що нового, голубонько?

Кенау ступає наперед.

— Я в чорному, Ріппердо, бо я щойно поховала сина. Може, ви його знали: Ніколас Наннінгс, небіж фенриха Хасселара, мого брата, який допіру був тут зі мною.

Ріпперда бере її за руку.

— Я його знав, — каже він тихо. — Він був героєм і загинув... як багато інших, пані Хасселар.

Він витирає рукою чоло.

— Мир не настане, якщо за нього не заплатимо... Де я вас бачив колись?

Обличчя Кенау лагіднішає.

— Під час першого штурму іспанців... Ви саме прийшли з полковником Штейнбахом на Круглу вежу й побачили там жінку. Ви не вірили їй. Ви думали, що вона подавала ворогові сигнали. Ви послали її додому й сказали, що жінки повинні полишити вали солдатам.

Ріпперда відвертається. Його щоки вкриває рум'янець, але він швидко опановує себе. Він стоїть зовсім близько біля Кенау. Він намагається говорити по-батьківськи, заспокійливо, хоч сам не набагато старший за Кенау.

— Я був короткозорий, — каже він, — і я шкодую, що не довіряв вам, хоча обережність ніколи не зайва. Але те, що я сказав тоді, можу повторити й зараз. Хіба ж не досить того, що наші хоробрі хлопці гинуть за свободу? Навіщо ж іще й їхнім матерям ризикувати життям своїм?

Якусь мить вони мовчать. Потім Кенау стиха каже:

— Але ж вони самі того хочуть... Тим-то я сюди й прийшла.

Ріпперда знову глянув на неї.

— Я вас не розумію, — каже він.

Кенау притискує руки до грудей, уривчasto дихає.

— Підполковнику, — просить вона, — до-

звольте мені помститися за смерть сина. Я хочу стати солдатом. Дозвольте мені створити жіночий загін. Є десятки жінок, які втратили чоловіків чи синів. Є й такі, що, як і я, напевне захочуть обороняти місто від шаленства тих, за мурами. Дозвольте мені зібрати їх!.. Пустіть нас на вали, як пускають ополченців, німців, валлонців і шотландців. Дайте нам мечі й списи! Ми дужі! Ми матері й дружини гезів! Ми битимемося... як мужчини!

Заклавши руки за спину, Ріпперда походжає по маленькій кімнаті, в якій усі зовнішні звуки здаються приглушеними. Два кроки вперед, два кроки назад. Він хитає головою; невиразно вимовлені слова губляться у бороді. Кенау стоїть нерухомо і жде. Їй здається, що вона бачить Ніколаса на нощах. Він до неї всміхається. Вона заплющує очі.

Коли вона знову розплющує їх, то бачить перед собою Ріпперду.

— Ще ніколи не говорила так жінка, — каже він спроквола. — Але я пишаюся тобою. Я розумію, що надихає тебе. Якщо Нідерланди чинять опір тиранам, чого ж не воювати й жінкам? Хіба не важить тиранія і на них та їхніх дітей?

Він подає Кенау руку.

— Створюй жіночий загін, — закінчує він, стискаючи її пальці. — Хай знають іспанці, на що здатна свобода.

ХІ

Відлига. З іспанського табору долітає глухий кашель. Молоді розвідники, які прориваються з повідомленнями, перестрибуючи через канали за допомогою жердин, розповідають, що ворог занепав духом.

По Спарні до міста плывуть човни з провіантом.

Якось уранці місто охопила радість: на морі видно маленькі темні кораблі з прапорами гезів на щоглах!

Невже визволення близьке? На вулицях городяни беруться один з одним за руки й кружляють у танку. Виходить, Оранський шле гезів визволяти місто?

Але іспанці теж побачили кораблі, що припливли з Південної Голландії. Та невдовзі з півночі прибуває частина флоту Боссю, щоб не дати заколотникам наблизитися до міста. І знову розвідники приносять сумні звістки: за наказом іспанського намісника, спішно копають канал з Овертома до Гарлемського моря.

З моря віє кволий лютневий вітер. На гарлемських валах стоїть на варті іноземне військо. Вулиці вкрито густим шаром темного багна. Провіант, що прибув до міста, розподілено. Чому гези не наступають, чому не пробивають кільце іспанських кораблів, що не дають їм підійти до Гарлема?

Гези довго зволікали з боєм. Можливо, вони надто забарилися і прогаяли слушний час. Лише в березні починають вони готуватися до бою.

У місті ждуть. Крається серце, і люди стоять на укріпленнях, витягнувши ший та стиснувши кулаки.

У іспанців перевага сил. На їхніх кораблях кращі гармати, і вони руйнують флот гезів. Потім вони під туго нап'ятими вітрилами тиснуть на кораблі принца й женуть їх поперед себе, б'ючи свинцем і порохом, і проганяють у відкрите море.

Над містом мжичив дощик, коли в Гарлемі дізналися, що гезів розбито.

У караульних приміщеннях сидять мовчазні й похмурі ополченці. Німці Штейнбаха ремствують. Ріпперда і рада засідають при зачинених дверях.

XII

Коли ніхто нічого не підозрює, в сутінках, похмуро-безпросвітних через невпинний дощ, іспанці знову підкрадаються до міської брами.

Перемога флоту прихильників короля над флотом гезів повернула декому з напасників утрачену мужність. Мучений честолобством, один молодий ватажок прагне першим увійти в Гарлем. Де вже там говорити про опір, коли іспанці панують на морі і можуть замкнути всі шляхи!

Важким покровом нависає темрява; роззосередившись, обложники просуваються вперед; аж перед укріпленнями вони переправляються на колодах і дошках, кидаючи всі свої сили в одному напрямку.

Але вартові пильно стоять на чатах, і тільки-но хтось з ворогів наблизиться до міського рову, над валами гучно лунає сигнал тривоги, кличучи гарнізон до зброї.

Небагато солдатів на фортечному валу. Вони підкочують маленьку гармату з Вороного гнізда й ставлять її позад бастіону, щоб стріляти по іспанцях. Але зараз іспанці надто розлучені. Ватажок кричить, погрожує, підбадьорює. З десятком сміливців він

сам ступає на пліт, наміряючись штурмувати гарлемські мурі.

Проклятий дощ! Проклята темрява!

Гарлемці не знають, куди націлити мортиру. Рев іспанців чути скрізь, їхні войовничі вигуки долинають з чотирьох-п'яти боків водночас. Здається, неначе до міста наблизилися величезні сили і під покровом густої темряви намагаються нагнати страху на гарнізон. З найближчих будинків біжать на поміч городяни — один з мечем, другий з алебардою, яка, видно, вже була в бою: кров та іржа вкривають її вістря.

Іспанці близько? Що саме вони штурмують? Бастіон? Браму Святого Яна?

Тривожно, уривчасто, пересторожливо лунають сигнали обложених. З боку Стрілецької брами тихо озиваються далекі звуки сурми.

В цю мить прокочується барабанний дроб, глухо відлунує він на бастіоні. Солдати застигли на мурах. Вони знають цей дроб. Так барабанить юнка Аалтє Пройс, донька капітана Мартена Пройса. Це барабанний дроб жіночого загону, що його згуртувала вдова Наннінга Борста Кенау, дочка Сімона.

Жінки прибули захищати укріплення!

Дроб гучнішає і нараз замовкає. Перші жінки підійшли до укріплень.

Кенау попереду. Вона в своїй старій сукні, широкий надолонь волочиться по землі. Через плече в неї шкіряний шабельтас з довгою капітанською шпагою. У правиці вона тримає пістоль. Ліва рука підтримує наповнений кулями й порохом мішечок, що б'є її по стегну.

За нею ідуть інші жінки. На жодній немає чоловічого одягу. Цього не схотіла Кенау, коли кілька тижнів тому вона скликала жінок Гарлема до залу ополчення й попросила їх вступити до загону, щоб у разі потреби битися пліч-о-пліч з солдатами під мурами міста.

Жінки підходять. Як і в Кенау, в руках у них шаблі, пістолі, деякі озброєні лише довгими грізними списами. Серед них юнки в маленьких чепчиках, що їх носять незаміжні жінки, з довгими косами; матері, широкі в стегнах, з обличчями, на яких життя залишило глибокі сліди; у деяких сиве волосся. Це вдови загиблих городян, матері синів-ополченців, дружини фенрихів і дочки капітанів.

Уперше стають вони до бою проти іспанців. Видно, що солдати, які охороняють укріплення, ладні цього разу зробити їм високу честь і надати цілковиту можливість показати, на що вони здатні. Гармата мовчить. Не кажучи ні слова, чоловіки поступаються місцем жінкам. Фенрих опускає шаблю і усмихається — зворушено й захоплено.

Тим часом наростає неясний гомін. Чути близькі голоси, хрипкі слова команди, хлю-

пання колод і дощок об воду каналу, брязкіт зброї. Раптом на бастіон падають тіні й химерне світло: ополченці прикріпили смолоскипи з середини сторожової вежі. Смолоскипи шиплять у темряві, якусь мить нічого не видно. Нарешті, очі звикають до червоного світла і починають розрізняти вузьку смугу бастіону на сірому тлі дощу.

Там! Перший іспанець!

Кенау спирається на довгу шпагу. Вона зводить дух. Трохи паморочиться голова. Чому такі мляві стрільці? Може, їм забракло мужності? Видно, самим жінкам доведеться взяти оборону в свої руки.

Кенау помахом руки кличе до себе Аалтьє. Пройс і показує їй місце, де іспанці прорвалися до міської брами. Два десятки жінок одразу ж кидаються до небезпечного місця. Інші стоять уже наготові вздовж укріплень — химерні привиди в темному одязі, легких чепчиках, вузьких комірах і чекають, що ж тепер чинитимуть розлючені іспанці там, під міською брамою.

Кенау прислухається. Рев і слова команди якісь придушені, але внизу стукає об вал дерево і вона чує, як скрегочуть драбини іспанців. Насипавши пороху в пістоль, вона кладає кулю в дуло і зводить курок.

— Вони близько, — шепоче Кенау.

Раптом під тим місцем, де стоять жінки, лунають вигуки. За мить двадцять-тридцять іспанців перестрибують через бруствер і біжать по укріпленнях. З того боку, куди пішла Аалтьє із своїм маленьким загonom, долітає шалений брязкіт зброї. І знову тиша. Серце Кенау гучно калатає, якась незвична слабкість охоплює її.

Солдати! Де солдати?

— До зброї! — кричить Кенау.

Але її голос звучить глухо й немічно на довгих укріпленнях, вона сама ледве впізнає його. Здається, що цей голос нічого не важить проти наростаючого реву ворогів, які першими видерлися на мури.

Нараз просто перед собою Кенау бачить на гребені бруствера якусь постать. Це іспанець у чорно-блискучих тиллягах з червоножовтим шабельтасом. У правиці в нього шпага в сяйві смолоскипів схожа на гострий, вузький язик полум'я, в лівій руці червоножовтий прапор. Кенау бачить білі зуби, темне обличчя під сталевим обідком шолома. Іспанець щось кричить, у відповідь прокочується оглушливий рев. Мабуть, ватажок. За ним з'являються інші — три, чотири, десять, двадцять. Якусь мить Кенау стоїть нерухомо з пістолем в одній руці та шпагою в другій. Блискавкою майнула думка: отак стояв перед Якобом Штейнбахом іспанський офіцер кілька тижнів тому під час першого штурму. Штейнбах мужчина, і він зустрів ворога, як мужчину, як солдат. Під-

нявши ногу, він вигукнув: «Ніхто тебе зуди не звайт!...» Кенау стояла тоді внизу коло бастіону і спостерігала бій. А тепер вона сама, без тиллягів, лише зі зброєю в руках, стоїть перед іспанським напасником. Знов підупадають сили, холод проймає все її тіло. Вона здригається в передчутті нової небезпеки.

Потім, тієї ж миті, вона бачить свого сина на ношах, того вечора після штурму, коли було зруйновано Хрестову браму... Її дитина, немовля в колисці, хлопчик, що грається з Пітером Хасселаром у саду... фенрих у шкірі й залізі, який стоїть на укріпленнях. Кров на білявому чубі, стулені уста, які вміли так швидко говорити... Ніколас! Невже це вона несамовито вигукнула його ім'я? Вона не знає — раптом вона нічого вже не знає, крім того, що мусить помститися за мертвого. Помста за Ніколаса! І перш ніж збагнути, що робить, вона підносить пістоль і стріляє туди, де в сяйві смолоскипів виблискують перед нею білі зуби ворога.

Іспанець розкинув руки. Жовто-червоний прапор випадає з його руки в темній рукавичці. Вузька смертоносна шпага летить геть. На мить ворог застигає, потім, хитнувшись, важко перекидається назад... Різкий крик, удар. Ватажок скотився в рів з кулею Кенау в пельці.

Кенау не жде. Разом з першим пострілом зникає дроз слабкості. Вогонь бурунить у жилах. Розпечений метал. Випроставшись, вона вимахує шаблею.

— Женіть їх геть, убивці!

На укріпленнях точиться запеклий бій між жінками та обложниками. Жінки все ще стоять на крайньому бруствері. Їхні алебарди й шпаги б'ють і колотять швидко, завзято, несьхибно. А позаду стоять наготові солдати зі зброєю в руках, готові кинутись уперед, тільки-но жінки відступлять і пропустять іспанців.

Але жінки не відступають і не пропускають нікого. Коло брами Святого Яна Аалтьє Пройс та її загін змусили напасників одступити з кривавими втратами, а Кенау з рештою загону просувається вперед і вперед, женучи іспанців. Вони відстрілюються, підтримують один одного під руки, але потім у паніці кидають поранених напризволяще і сторчка падають з мурів. Не минає й півгодини, як долю битви вирішено.

Жодного іспанця немає більше на гарлемських укріпленнях. Онде, захлинувшись, плавають вони в каналі у своїх тиллягах. Багато іспанців попадали на гострі уламки дощок та потрощені колоди, і лише жменька їх дісталася того берега, звідки чимдуж накивали п'ятами. І цього вечора та ще багато днів іспанці розповідатимуть один одному про скажених мегер, котрі холодом криці й по-

лум'ям свинцю зустріли їх на валах обложеного міста.

Коли на укріплення прибули Ріпперда та Балфур із загonom шотландців, мури було вже очищено. Кенау робить огляд свого війська. Кілька ран, одна проколена рука, одна подряпинка. Жодної вбитої. Так застає її комендант — із шпагою в руці перед загonom. І з шпагою в руці салютує Кенау, дочка Сімона.

Мовчки проходить Ріпперда вздовж лави жінок. Утома і триумф відбилися на їхніх обличчях. Він повертається до Кенау, яка все ще стоїть нерухомо, і бере її за руку. Він щось бурмоче, йому бракує слів. Раптом він нахиляється і цілує її руку. Кенау швидко вириває пальці. Звівши на неї очі, Ріпперда говорить:

— У іспанців море, капітане Кенау, але місто ти зберегла для свободи.

Кенау нахилила голову і не відповідає. Але в думці вона бачить перед собою ясне мертве лице. І під повіками в неї блищать сльози гіркого, мстивого щастя.

XIII

Весна принесла теплий нічний дощ. Вона в повітрі, припудрює золотим пилом дюни й ліси. Трава на вершинах дюн міниться сріблом і, м'яко згинаючись, показує напрям вітру. Між забілілими гребенями дюн і пологістими видолинками темніють стежки. На високій північній вершині видно солдатів, вози, вкриті білою парусиною. У вільному сяйві мерехтить вмитий дощем світ, небо над морем виблискує, як живіт камбали.

Облога затягується, наче всі стомилися: на мурах солдати і на рівнині між Спарною та дюнами солдати, які оточили місто з усіх боків.

Інколи іспанці нападають невеликими загонами. Їх легко відбивають, і саме жінки Кенау найшвидше й найзавзятіше беруться до зброї.

Місто жде визволення.

Повідомлення розвідників невтішні. Часом розвідники не повертаються. І тоді в таборі іспанців можна побачити високу шибеницю, поставлену коло будинку Тер Клев, де починаються їхні міцні укріплення, що напосідають на Круглу вежу міста. Іноді роблять вилазку валлонці. Вони захоплюють у іспанців провіант і обози. Інколи через лінії обложників у місто пробивається невеликий загін солдатів принца. Часом ловлять і віша-

ють шпигуна, і смерком з брами непомітно виходять шотландці на чолі з Балфуром і нападають на ворога біля Хоуту. Захопивши прапори і трохи зброї, вони з триумфом, під пронизливим гудінням волинок і свист флейт проносять здобич увечері вздовж міської брами, вимахуючи запаленими смолоскипами і виспівуючи пісень на злість ворогові.

Іспанці, очевидно, дожидалися кінця зими. Тепер вони мають двох спільників — безвітря і голод. Тиха погода дає їм змогу ввести в Гарлемське море нові кораблі й перерізати останні шляхи довозу провіанту до міста, де починається голод.

Він настав не зразу. Попервах ніхто не думав, що можуть закінчитися запаси хліба і м'яса, круп і квасолі. Їли й пили, а увечері нишком одчиняли Схалквейкську браму або ж чекали біля Фойка плоскодонок з борошном, зерном і маслом.

Але запаси поступово зменшуються. Виявляється, що зникли яйця. Несподівано дорожчає м'ясо. Свиней і овечок мало, а корови й воли часто зникають з міських пасовищ на морській стороні, куди на своїх судах можуть тепер дістатися іспанці. Засіки порожніють, і в каналах не видно суден, з яких можна переносити в склади мішки, наповнені зерном.

Піднесення спадає. Починається ремство. Рада наказала карбувати нові монети з висловом «Vincit vim virtus» — «Справедливість перемагає насильство». Та є вже невдоволені, вони буркочуть, що чесноотоситий не будеш. У касарнях валлонців заворушення; командир наказав розстріляти одного солдата за те, що той крав провіант. Ополченці ходять з візками з хати в хату й збирають харчі. Магістрат жажнувся, довідавшись, як мало залишилося провіанту. Запроваджено норми. Якщо незабаром не буде відігнано обложників, у місті запанує голод.

4.

XIV

Увечері над валами часто чути легенький посвист крил: відлітають поштові голуби, несучи під пір'ям листи друзям і союзникам.

Чи ж долітають вони куди слід? Минають дні, сповнені тривогою й розпачем. Потрібна допомога, негайна, якнайшвидша допомога. А кожен ранок такий же червоний і дратівно-ясний; і перед валами впертий і нездоланий ворог, і за ним пустий обрій.

Якось перед стомленими, охлялими від голоду баштовими вартовими знову з'явилися щогли кораблів на Гарлемському морі.

Вартові попервах не звертають уваги; їм здається, що то іспанці. Та коли вони підносять до очей незграбні далекоглядні труби, то розпізнають прапор гезів.

Щогли кораблів наближаються; повільно пливе темний флот гезів по рівному внутрішньому морю. Всі поспішають на вали. На зміну гнітючій покірливості приходить нова тривога. Наблизившись, кораблі гезів салютують залпом. Гаркебузири на валах Гарлема дають салют-відповідь. Взявши курс на вест-зюйд-вест, гези піднімають вітрила. Круглі, білі, блискучі, відпливають вони в напрямку на Оудекерк. Між цим селом і Амстердамом флот зупиняється на стоянку.

У таборі обложників неспокій. Видно, як вирушають кудись невеликі загони; вдалині котять мортири. З Гарлема стежать за кожним рухом кораблів, що несуть порятунок. Чи вдасться їм відтягти ворога від Гарлема?

Опівдні дев'ятого травня прокочується гуркіт бою. Над далекою сіро-зеленою рівниною звивається густий брунатний дим. Проте ворожий табір не знімається з місця.

Пізно ввечері, коли темніє небо, огорнуте легкими червоними і фіолетовими хмарами, гарлемці довідуються, що й ця спроба визволення не вдалася.

Іспанці перекидають через вали голову. Це голова проводиря гезів Антоні Олівіра, який торік раптовим ударом захопив Берген.

Місто завмерло в зосередженій, гнітючій скорботі, неначе смерть прийшла сюди на оксамитових лапках. Ніхто не бачив її, але всі знають, що вона тут.

Кораблі гезів усе ще крейсерують на морі.

До міста можна підійти тільки вночі на шлюпці. Та скільки ж провіанту і яку допомогу можна доставити на шлюпці місту, котре дожидається війська і провіантських обозів!

Раз у раз іспанці раптово нападають, полохаючи вартових на валах. Ці напади переважно чинять необачно сміливі юнаки, котрим, мабуть, набридло сидіти в таборі і корити зіткнутися з противником. Але в місто вони не входять. Після таких нападів на валу залишаються вбиті. Часом іспанці мінують пошкоджену дільницю валу і висаджують її. Та при цьому вони здебільшого самі зазнають людських втрат.

Мовчки, гнівно протистоять один одному місто і його ворог. Лише кораблі гезів крей-

серують на морі, неначе шукаючи шляху до обложених. Яскраве весняне сонце осяває вітрила, виграє на найженій поверхні моря; воно м'яко виблискує високо в небі й на черепичних дахах церков, заливає вулиці Гарлема, якими повільно походжають мовчазні люди.

Те сонячне світло облудне, воно здається доброзичливим, проте в ньому таїться невидима смерть.

На тому боці лунають постріли. Майже щодня там б'ються за Фойк. До тих пострілів ніхто більше не прислухається.

І коли, нарешті, з Амстердама припливає нова ескадра іспанських кораблів — і це не горіхові шкаралупи і не рибальські барки гезів, а міцні, добре оснащені кораблі, на щоглі одного з яких майорить прапор самого адмірала Боссу, — в Гарлемі розуміють, що це смертний вирок.

Під міськими валами точиться на воді бій між гезами та іспанцями. Маленькі дерев'яні суденця гезів займаються, як тільки в них влучає набій. По вантах і такелажу гуляють пекельні язики вогню. На кораблі, що стоять поблизу, дощем сипляться іскри. Двадцять два кораблі гезів охопило полум'я, і вони гинуть.

Гезів вигнано з Гарлемського моря.

Кенау стоїть перед високим дубовим буфетом. Коли вона брала шлюб з Наннінгом Борстом, Говерт Бертенс, різьбяр по дереву, вирізав на буфеті фантастичні закрутки й дивовижних, казкових звірів. У тому буфеті завжди був найкращий білий і чорний хліб, найжирніший — з незбираного молока — сир. Там стояли балцанки з холодним пивом і голубі фаянсові глечики зі свіжим молоком, горщики з медом і філіжанки з сиропом. Цілих двадцять років усього було доволі на дерев'яних полицях цього буфета, що зберігає і досі дух багатьох жирних і пахучих наїдків. Коло цього буфета вона якось застукала Ніколаса. Це було тоді, коли достигали сливи й вишні і вона купувала їх повні кошелі в селян, що розносили садовину по хатах.

Дні вишень і меду, дні баранячої ніжки й хліба з борошна дрібного помелу минули. Тепер Кенау дуже швидко може оглянути все, що є в буфеті, і підбити невтішний підсумок. Сушена рибка, півкоржика з солоду. Коли Кенау побачила солодовий хліб, їй здалося, що вона знову жує тверді волокна.

Вчора їй видали пшеничного хліба, бо вона все-таки військова людина, а військовим дають усе краще з того, що можна ще дістати в місті. Ой, як мало! Цього пшеничного хліба замало для чоловіків, яким цілі-сінький день доводиться стояти на валах і коло виломів. У Гарлемі не видно більше коней: їх забили солдати. Мортири люди перетягують власними руками; каміння й уламки переносять теж людські руки; дерева, зрубані для того, щоб ними закладати виломи, тягають на бойові солдати.

Проводирі ополчення та іноземного війська засідають майже щодня. Кенау теж сидить за великим столом під склепінням залу ради. При боці в неї шпага, і Кенау слухає спокійне повідомлення Ріпперди. Мовчки слухають його короткі пояснення бургомістри й командири. Іспанці перерізали виходи з міста. Навіть та невелика кількість провіанту, що її потай переносили через Фойк і форт Рюстенбург хлопчики й відважні селяни, більше не надходить. Усі вже бачать: настав голод. Є ще кілька сот мішків зерна для гарнізону. Є ще трохи солоду й січки — для городян. Щодня відлітають і повертаються голуби. Принц Оранський гарячково готує новий план визволення міста.

З іспанського табору надходять повідомлення, що й там кінчаються запаси. Але ж іспанці награвують усе, що їм треба, і не підуть звідси через брак провіанту. Єдина надія — нове військо гезів з півдня. Та якщо командири і бургомістри хочуть почати переговори, тоді можна вирішити це голосуванням. Ніхто не хоче починати переговори?

Під сірим склепінням, прикрашеним прапорами ополчення і трофейними іспанськими прапорами, думають над цим керівники гарлемської оборони. Думають багато днів.

Не починати переговори! Не починати переговори!

...А зрадники все ще не залишають спроб віддати місто дону Фредеріку. Квірейн Діркс і Ламберт Якобс радилися з іспанським найманцем Адріаном ван Груневейном, який пробрався до міста, і пристали на пропозицію вивідача. Але їх схопили, перешкодивши підступній грі, і посадовили у в'язницю. Недовго вони там сиділи. Коли іспанці знову підірвали міну, що вбила трьох, а потім перед очима гарнізону повісили одинадцятьох полонених, заарештованих зрадників витягли з камери і втопили в міському каналі.

Не на життя, а на смерть, — думає Кенау. І хто спроможний зупинити все це? Війна спалахнула, мов той смолоскип, що його кидають у стіг сіна; і раптом полум'я здійсмається з усіх боків, і людські руки вже не можуть загасити вогню. Злітають іскри, вогонь

охоплює все довкола, от-от займуться хліви і селянські хати... І наростає тривога, і люди біжать щодуху, і кричать, і наштовхуються один на одного, і обпалюють собі обличчя й руки; і заміряються різати один одного, і те, що донедавна було якоюсь дрібницею, стає катастрофою, і все це лише тому, що ніхто не дасть собі ради.

Саме тоді, коли Кенау, зітхнувши, ставить на стіл олив'яну тарілку з твердою рибкою і волокнистим хлібом, починають бити дзвони Даміате. Високо в небі літо. Над стрункими вежами Великої церкви пливе маленька хмарка, така сліпучо-біла на тлі синього неба, що вражена Кенау застигає на місці. Там свобода... Безкрає вічне небо і маленька хмарка — це мрія про недосяжне щастя. А в місті? Чи там ще свобода? Кенау нахилив голову, складає руки на молитву перед убогою трапезою. Руки вкриті мозолями, загрузіли, зашкарубili від меча й пістоля, від землі, дощок і розчину вапна. Вона вперше помітила це. Зачудовано дивиться на свої руки... І потім знову на небо, таке далеке й неторканне, простерте і над другом і над недругом. Що знає небо про свободу? Свобода це щось таке, що люди повинні створити своїми власними руками. Свобода — в кожному з нас, — думає Кенау. — І коли ми помremo, вона житиме в інших людях. І якщо навіть знищать вогнем кораблі гезів і підпалять будинки Гарлема, так, якщо навіть захоплять це місто і зрівняють його із землею, — свобода була в ньому, і вона не загине з нами...

Підвівшись, Кенау відсуває тарілку з незадоволюючою їжею. Її чогось не хочеться їсти. Важко уявити собі свободу, коли вона лише річ у собі, без форми та обрисів, і складається лише з думки й віри. Кенау ніколи було міркувати про такі речі. Вона мусила стояти на брамі, поспішати в небезпечні місця, вона сиділа навпочіпки коло величезних багать, на яких жінки Гарлема кип'ятили олію та робили смолоскипи, щоб «вітати» ними іспанців і змусити їх кидатись навітки і сурми-ти тривогу... Страшенно стомлена, Кенау слухала повідомлення Ріпперди і Пройса, спала, мов убита, а прокинувшись, знову поспішала на вали. Вона закликала жінок і чоловіків не втрачати мужності, навчала свій загін орудувати мушкетом і гаркебузою, сама навчаючись разом з ними. Вона навіть не думала більше про свого загиблого хлопчика. А тепер — аж дивно — вона міркує про свободу болісно й напружено і поглядає на свої продублені й порепані руки, які захищали свободу, і дедалі меншою стає ця свобода, звужуючись перед її зором. Вона перетворюється на зітхання, на слово, на щось таке, що зникає в ній, на майже смішну пустоту. І небо там, угорі, сяє

несподівано жорстко й холодно; маленької хмарки вже немає; лише палючий і крижаний вогонь, фатум, безумство.

«Наче ті щури в пастці, — думає Кенау, не питаючи себе, звідки в неї ця думка. — Наче щури, наче щури...»

XVII

Раптом Кенау злякано здригається. Полуденне сяйво вже перетворилося на золотавий пил і попіл, вкривши меблі в кімнаті й мідний свічник. З боку каналу чути чийось ступу, тупіт солдатських чобіт, брязкіт зброї, рев голосів і несамопитий жіночий зойк. Враз Кенау згадує, де вона є. Схопивши із стільця шпагу — це одна з ополченських шпаг Ніколаса Наннінгса, — вона виходить на вулицю.

Повз неї майнула якась постать; Кенау помічає тільки розгублений, безпорадний вираз обличчя, перестрашені очі.

— Іспанці в місті!

Кенау зупинилася. Гомін і вигуки швидко наближаються, вони лунають уже в бічній вулиці, переростаючи на безладний гул, коли з-за рогу висипає дика орда. Іспанці?

Ні, Кенау не помилилася: це люди Балфур і Штейнбаха, а з ним валлонці. Вона впізнає офіцерів іноземного війська й біжить їм назустріч.

Мабуть, сталося щось страшне. Обличчя чоловіків перекивлені, худі щоки, які голод порізає глибокими зморшками, палають, волосся розпатлане, багато хто без капелюхів чи шоломів. Кенау стоїть посеред вулиці, вона чує, як скрізь замикають двері. Вона стоїть там одна, розгублена, злякано дивлячись на солдатів, що біжать уздовж каналу.

— Лістер! — кричить вона британському корнетові, який мчить попереду і, мабуть, не помічає її. — Лістер! Що сталося?

Англієць дивиться мимо неї, крізь неї; в його руці коротка шпага. Він ще за п'ять-шість кроків од неї, ззаду на нього напасідають інші. Молоде ясне лице скривлене від люті. Вона чує його хрипке дихання.

Кенау розпростує руки, наче вона може спинити бурхливий людський потік, о д н и м жестом утихомирити цих людей з хрипкими голосами, котрі, видимо, всіма мовами закликають палити і вбивати. Кенау відступає на один крок. Ще раз пронизливо кричить: «Лістер!» Але ніхто не звертає на неї уваги, ніхто не бачить її. Їй ввижається, що велетенське тіло, уривчасто дихаючи, злітає над нею і з гуркотом зникає.

Кенау падає на землю. Солдати перестрибують через неї, нерухому, аж поки в ар'єргарді один з них, старший віком, здавленим голосом лаючись, хапає чорне жіноче тіло за ноги й відтягує його вбік.

Всю другу половину дня й вечір іноземні полки шаленіли в обложеному місті. Голод вигнав їх з касарень і погнав вулицями на штурм крамниць і осель патрициїв. Небагато знайшли вони. Але в невпинному шаленому гасанні по вулицях було болісне, нестямне визволення. Вони забули, з якою метою рушили в путь. Здавалося, їх заворожив святий Вітт, змусивши танцювати один з тих безглузких, приголомшливих танків, що про них можна прочитати в стародавніх хроніках. Вони не могли спинитися, і ті, хто вперто залишився в касарнях, невдовзі побігли слідом за ними, щоб, так само як вони, розтrophувати шибки, кидати городян у канали, вдиратися в будинки з шаблями наголо й пістолями і стріляти в стінки чи колоти позолочену шкіру крісел. Вони мчали вздовж каналів до переходів, де їх намагалися затримати ополченці. Але це не допомагало. Вони перекидали гармати й несамопито стріляли по ворожих форпостах, звідки летіли у відповідь колючий дріт і кулі. Мов штурмова хмара, поверталися вони до центру міста, підпалювали гамазеї із зерном, танцювали, червоні в червоному світлі вогню, неначе їх облили пекельною смолою, і завершили шаленство тим, що вчинили напад на міський ломбард, пограбували його до нитки.

Допізна не вщухало заворушення. Коли все скінчилося, іноземці валялися попід обвідними каналами, сиділи, притулившись до сходів і півпідвалів, на папертах і під деревами: безсилі, знеможені, без сну, обнюхані та обмочені вуличними собаками, з поламаною зброєю в руках, у подертих мундирах.

Вони прогнали спокій, та не голод.

У залі ради з високими стільцями й темно-зеленим столом знову збори. Цього разу проводирі ополчення ведуть розмову з чотирма чи п'ятьма іноземними воєначальниками. Ріпперда сидить у кріслі голови. Він дуже серйозний. Праворуч од нього, з перев'язаним чолом, Кенау.

— Певна річ, — спроквола мовить Ріпперда, — що заколот іноземних піхотинців не може тривати. Ми повинні правити за приклад. Тут усі терплять од голоду, і ми не менше, ніж вони...

Рвучко підводиться Балфур. Його рудувате шотландське обличчя бліде, на ньому звисають мішечки щік. Він стукає кулаком по столу.

— Я воював в Італії й Франції, — каже він, задихаючись, на ламаному діалекті. — Панове командири, я зроду не бачив такої обло-

ги, як оця. Я не можу збагнути. Люди гинуть даремно. Це не війна. Я певний, що дон Фредерік хоче почати переговори. Страшнішого голоду не може бути. Мої солдати піймали сьогодні й засмажили собачку, що його мені подарував полковник Штейнбах (я дуже люблю собак). Я питаю: що спонукає нас до цього безумства? Я називаю це безумством, пане комендант! Так далі тривати не може...

Ніхто не мовить ні слова. Штейнбах колупає у вухах, Мартен Пройс водить рукою по ефесу шпаги. Хтось нетерпляче постукує ногою.

Ріпперда блідий. Його довге волосся й темна борода здаються ще темнішими, під очима чорні плями. Він стискає кулаки, шкіра на суглобах біліє.

— Не знаю, капітане Балфур,— каже він,— за що саме ви воювали в Італії й Франції. Але тут народ воює за самого себе, а не за деспота чи владаря, який зазіхає на чужі землі; проти короля, що зламав свою клятву. Ми воюємо, бо хочемо жити. Що ж до голоду... — він знизує плечима. — Я знаю, що запаси кінчаються,— каже він. — Я не приховую правди. Зараз у нас початок червня. Я підрахував: якщо офіцери найманого війська і капітани ополчення надалі не даватимуть волі своїм солдатам, ми зможемо протриматися до липня. Та суть не тільки в цьому. — Він виймає з шкіряної куртки листа. — Ось повідомлення, що його приніс голуб сьогодні вранці. В ньому сказано, що принц сам подався в Лейден, щоб відрізати шляхи довозу іспанців. Ось який план: кораблі гезів з'являються на Гарлемському морі; коли ворожі сили рушать туди, військо принца під командуванням Батенбурга нападе на обложників у Хоуті; ми зберемо всі свої сили і нападємо на табір поблизу міста, щоб стерти на порох усе, що там ще є.

Якусь мить він мовчить. Потім підводить голову.

— Це наш останній шанс,— каже він, наголошуючи кожне слово. — Ставлю пропозицію на голосування.

Він кличе ополченця-вартового.

— Я роздам листки; голосування таємне. Від його наслідків залежить, чи ми воюватимемо й далі, чи... — він глянув на Балфура — ...чи здамо місто.

Ополченець роздає листки і потім повільно йде круг стола з капелюхом у руці. Ніхто не поспішає кидати листки. Їх тримають неквапливою рукою над капелюхом і повільно опускають. Ополченець ставить капелюх на стіл перед Ріппердою і йде на своє місце коло дверей. Ріпперда розгортає листки й перечитує їх. Коли він читає, з його обличчя нічого не можна вгадати. Потім він різко підводить голову,

— З десяти воєначальників двоє за негайну капітуляцію,— каже він. — Решта хоче дочекатися нової спроби визволення та взяти в ній участь. Панове воєначальники, дякую вам.

З шумом відсовуються стільці, стукають рапіри об камінні плити підлоги та ніжки стола. Ріпперда ще раз звертається до командирів:

— Панове, я забув вам сказати, що не потерплю більше в місті такого бешкету, як позавчора.

Він кладе руку на плече Кенау, від чого та на мить зіщулюється й заплющує очі.

— Я попросив капітана Кенау та її жіночий загін підтримувати в місті порядок. Вона дістала наказ — за злочини й порушення дисципліни вішати або розстрілювати.

Трохи здивовані офіцери мовчки переводять погляд з нього на Кенау. Потім швидко віддають честь і йдуть на свої пости.

XVIII

Поділившись на невеликі групи, жіночий загін патрулює по місту. Інколи жінки розброняють городян, які завзято б'ються за спійману кішку чи собаку, а їхню здобич передають на розподіл. Часом на вулиці борукаються п'яні солдати: один поцупив у другого маленький пшеничний хлібчик — останній і найкращий хліб, що його печуть у Гарлемі; вони запекло сваряться і хапаються за kindжали й ножі. Подеколи на одній з найтемніших і найбезлюдніших вулиць уранці знаходять зарізану й задубілу людину; здається, — мертві пальці ще міцно тримають щось. Певна річ, цю людину пограбували, але хто? Жіночий загін робить трус у солдатських касарнях, Кенау наказує привести іноземних найманців і допитує їх. Двоє заводяк теліпається вже на шибениці, поставленій на базарі.

У місті готуються до бою, про який домовилися з принцем. Городяни вправляються, в тім числі й ті, хто зроду не тримав у руках зброї. Хлопчики одинадцяти-дванадцяти років — над дахами їхніх шкіл свистить іспанська картеч — намагаються зрозуміти дію гаркебузи. Поповнюються поріділі лави ополчення. Це вже не спокійні, сіті й серйозні бюргери, якими вони були донедавна. Обличчя схудли й стали кощаві, сухо світаються очі, тремтять руки, і люди швидко стомлюються, бо хоч конопляні коржики й солод на якийсь час угамовують голодний біль в шлунках, але не насищають. Проте всі сповнені рішучості, спробувати ще раз зло-

мити облогу! Ще раз згуртувати всі сили й відігнати іспанців!..

Іспанці, видно, відчувають: щось готується. З сірого ранку до сірого вечора вони обстрілюють мур. Вежі пошкоджено, мур наполовину зруйновано. Але канал ще глибокий, а від киплячої олії на іспанській шкірі здуваються страшні й смертельні пухири. У будинках за більверками ніхто не живе. Обвуглені й подірявлені кулями бантини — наче руки, що застигли в благанні. Чорніють вікна без шибок. Брук між будинками розламано, весь камінь і брущатку перенесено на bastiони. Можна подумати, що ворог уже побував у місті. Але Гарлем і далі готується до бою.

Лікарі повідомляють про перші жертви голоду: діти, молоді матері, що годують груддю, літні люди. Трапляється, що чоловіки на валах у розпалі бою затуляють очі руками, немовби побачили чорні зорі й вогненні кулі, зовсім інші, ніж ті, якими стріляють іспанці. Вони полотніють, мечі випадають з рук, мушкети падають у пилюку, а самі вони скочуються з мурів і лежать нерухомо. Скидається на те, нібито смерть, що підкралася так нечутно на оксамитових лапках, заявляє про свої права: вона йде попереду іспанців, вона косить мовчки і не дивлячись, і видно лише, як надломлюються й падають людські стебла в цій страхітливій косовиці. Жах охоплює людей, коли вони дізнаються, що повісилася якась жінка з Великої дров'яної вулиці, бо вже не мала чим годувати дитину. В німецькій касарні розіграли в кості пару нових чобіт з м'якої шкіри. Щасливчик, що виграв чоботи, зварив шкіру в олії, та коли він уже хотів був поласувати, інші солдати накинулися на нього, мов диявольська орда, і вирвали її у нього з рук. Взяли приступом майстерню одного чинбаря, забрали в нього шкіри, прокип'ятили й зварили з них суп, од якого людина може вмерти. Між шотландцями й валлонцями зчинилася бійка за виводок кошенят.

Де ж військо принца? Чи не дожидають його розвідники десь у дюнах?

Гарлем підносить чорний прапор. Відповіді немає. Знову на валах майорить чорний прапор — знак біди й самотності.

Нарешті, нарешті голубі!

Тремтячі пальці ловлять його, відв'язують записку, якою обгорнуто лапку, триумфуючи подають ту записку Ріпперді.

Військо Батенбурга зросло до чотирьох тисяч чоловік і зосереджується в Сассенгеймі.

Хтось має піти в розвідку: можливо, це ворожа пастка?

Ріпперда дивиться на Пітера Хасселара. Той мовчки нахилив голову. Йому дають шматок конини і глечик вина. Коли він на-

їдається, його темної липневої ночі спускають з валів у Лі й він перепливає її, поспішаючи дістатися до друзів.

Цієї ночі Ріпперда та інші керівники не сплять. У залі ради горять скіпки; лойові свічки давно розтоплено й з'їдено. У таборі іспанців дуже темно, сині тіні стеляться по небу, з-за пухнастих хмар прозирають, мов роса, зорі. У Великій церкві зібралося багато городян. Їм несила стояти під час північної відправи. Вони сидять, намагаючись зберегти сили на завтрашній похід.

Кенау вмочає у воду останню скибочку конопляного хліба й повільно жує, не відчувачи смаку.

Йй здається, що залізні лещата стискують голову.

XIX

Удосвіта повертається Пітер Хасселар. Він змокнув до рубця, з чобіт тече вода, у волоссі ряска. Його треба підтримувати, коли він іде сходами ратуші. У залі ради він непритомніє.

Взявши Пітера на руки, Ріпперда вмощує його на широкому блискучому столі, кладе йому в голови подушку. На темний синьо-червоний коштовний килим стікає вода. На блискучій підлозі утворюються маленькі калюжі. Пітеру дають оцту й горілки, і він опритомнює. Раз у раз він глибоко схлипує, з його горла вилітають якісь невиразні звуки. Піднісши руку, він знов опускає її. На рукаві кров. Розпоровши сукно, бачать, що куля зачепила м'якуш.

Минає кілька хвилин, перш ніж Пітер починає говорити тихо і збиваючись. І коли йому перев'язують руку, він розповідає, що військо й справді рушає; це озброєні городяни з усієї Голландії, добровольці. З ними юнкер Ван дер Ноот ван Карло з шістьмастами вершниками та сімома польовими гарматами... Військо чекатиме в дюнах, а про початок наступу гарлемців сповістить ракета.

Він замовкає. Дихання із свистом виривається з його грудей, на обличчі ані кровинки. Він кусає нижню губу й знов непритомніє.

На ношах його приносять у дім Кенау. Там він лежить у пишному ліжку, мокрий до нитки. Подушка й простирало під ним намокають. Кенау стягує з нього чоботи й мокрий подертий одяг.

Йй брат — її останній син.

Кенау ставить його шпагу до ліжка й щільно запинає темну завісу, оберігаючи його неспокійний сон.

Літній день забарвлений у світло-сірі тони. Гарлем тривожно дожидається. Дзвони Даміат'є мовчать. Бездонна застрашлива тиша висить над вулицями, зруйнованими будинками, над майданами й розбитими дзвіницями. Вдесяте, вдвадцятье оглядають зброю, перелічують кулі, прочищають мушкети, насипають у мішечки порох для гаркебуз.

З високого, ще раз укріпленого колодами спостережного пункту напружено дивляться на південь. Командир Церардс сам виглядає визвольне військо. Та нікого, крім іспанців, не видно. Вершники, піхотинці, каноніри з гарматами, гаркебузири, німецькі й валлонські полки зі своїми прапорами — тісне кільце солдатів навкруг голодного Гарлема.

На Базарній площі Ріпперда, Пройс і Віттенберг із загонами, готовими до бою. Що десять хвилин підполковник надсилає гінця до Церардса: де ж ракета? Жіночий загін на валах. Кенау тривожно походить то вперед, то назад. Її лякає тиша в місті, але її дивує і непокоїть також тиша в іспанському таборі. Уже кілька разів вона хотіла послати Аалтьє Пройс до Ріпперди, щоб спитати в нього, чи не готують там якоїсь пастки, але відмовлялася від свого наміру, пояснюючи свій страх і свої побоювання примхами жіночої вдачі.

Минає час. Уже ранок. Годинник на вежі відбиває чверті, половини і години. Ієронімус Церардс і досі не має що повідомити. Близько одинадцяті Ріпперда йде з Пітером Хасселаром на спостережний пункт. Далекий ліс Хоут колишеться, наче море із зеленими хвилями; там, за дюнами, — поле з ранніми сходами. Іспанський табір має звичний вигляд, хоча видно, що там солдатів стало більше. Ріпперда уважно дивиться на табір. Він не помилився. Між Лі та монастирем поставлено нові намети. Щоб розвіяти сумнів, він ще раз звертається до воєначальника принца. Той злякано спрямовує на табір далекоглядну трубу, потім опускає її, мовчки кивнувши, дивиться на Ріпперду.

Командуючий обороною щось цідить крізь зуби.

Ні, тут щось негаразд: оця тиша й спокій, оце походження іспанських вартових, оце, здавалося б, буденне цокання кінських копит... Цей сірий день, сповнений напруження і оповитий перлистим серпанком, таїть у собі щось таке, чого ще не можна переказати словами. Та коли Ріпперда звертається до Кенау, вона каже йому, що теж передчуває небезпеку. Ракета! О боже, де ракета, знак того, що люди Батенбурга і Карло вда-

рили на іспанців і що гарлемці можуть вирушати?

Ріпперда, холоднокровний гронінгенець¹, розлючено вихоплює далекоглядну трубу з рук Церардса й спрямовує її на південь.

— Нічого не видно, — каже він, — лише...

Якусь мить він жде. Позад нього впритул стоїть Церардс. На юному обличчі Пітера Хасселара круг очей і рота залягають глибокі зморшки.

— Я бачу... дим, — глухо мовить Ріпперда.

Пітер Хасселар рвонувся вперед.

— Ракета?

Все ще не відриваючи очей, Ріпперда повільно хитає головою.

— Брудний сірий дим, — каже він, — неначе щось мокро горить... якась димова заслона.

Він опускає далекоглядну трубу.

— Так, — додає він, — там, за плаєм Манпад. Вона вже над деревами. Подивись.

Ієронімус Церардс примружує очі й прикладає долоню до очей. Знову киває.

— Розумію, — мовить він. — Це не дим од ракети.... Ви вже сказали: неначе горить щось мокро. Це дим од мокрої соломи.

Ріпперда і Церардс якусь мить мовчки й значущо дивляться один на одного, немовби вони щось знають. Церардс нахиляє голову. Пітер Хасселар поглядає то на одного, то на другого. Що сталося? Що саме помітили ці офіцери? Що означає ота димуча солома? Чому немає ракети?

Ріпперда мовчки важко йде із спостережного пункту. Пітер Хасселар поспішає за ним.

— Підполковнику, — каже він квапливо, коли вони ще не зійшли вниз, — що ж нам робити... ждати?

Схудлою білою рукою Ріпперда проводить по чолу. На прозорій шкірі видно бліді краплини поту. Він опускає плечі. Йому важко дихати.

— Нам не треба ждати, — заявляє він. — Склич командирів до ратуші. Визволення... знов не вдалося.

Ріпперда і Церардс побачили все. Іспанці випередили добровольців принца. Біс його знає, як вони це пронюхали, але вранці коло підніжжя дюн уже стояло шість полків, готових напасти на людей Батенбурга. І як тільки на плаї Манпад почався бій, іспанці підпалили копиці мокрої соломи, щоб заступити димом сигнал ракети, призначений для гарнізону Гарлема.

Підійшло свіже військо. Було викликано підмогу з Антверпена й Утрехта, і ці нові сили підійшли форсованим маршем і замі-

¹ Гронінген — місто на північному сході Нідерландів.

нили отупілих від втоми німців і валлонців під мурами міста.

Над далекими дюнами все ще звисає важка димова заслона, і вітер — ні з суходолу, ні з моря — не може розігнати її. А з боку укріплень на Спарндамській стороні повільно й загрозливо підступають до валів обложеного міста підкріплення іспанців і відкривають вогонь, під яким захлинулася б будь-яка контратака.

День і зараз сірий, безвітрый. Золотавий туман зменшує жар сонця, що висить у землі. Ополченці розмістилися на брукові й чекають. Усі чекають. Може, станеться якесь чудо. Може, Батенбург усе-таки проб'ється крізь ворожі полки. Може, вершникам юнкера Ван Карло все-таки пощастить прорватися до Хоуту й очистити дорогу від кастільського наброду. Може, увечері, коли польові гармати відвернуть свої жерла від больверків, можна буде вдарити через бреші в спину війську дона Фредеріка.

Але вечір не приносить нічого нового. Ще раз тануть на сірому небі баранці, і у вінку сизих, скам'янілих хмар показується над морем огненно-червоне гнівне сонце.

Саме тоді жінки із загону Кенау привели чоловіка, якого іспанці переправили на плоту через канал. Вуха й ніс у нього відрізано. Він розповідає, що виступив з Батенбургом як доброволець. Командувача гезів одкинуто назад до Сассенгейма, обоз з провіантом у руках іспанців. У страшній буці вершники Карло вдарили по своїй піхоті.

Коли доброволець, стікаючи кров'ю і трусячись у гарячці, розмовляє з Ріппердою та іншими воєначальниками, приносять нові страхотливі трофеї: спотворені голови гезів, перекинуті через мур. Так іспанці, знущаючись, повідомляють про свою перемогу.

Смерком у Хоуті починається розбійницьке гульбище. Ділять захоплену здобич, смалять, ласують, п'ють. Перемогу здобуто легко. Барабани гримлять, спалахують вогні; осяяні червоним світлом, під деревами вистрибують солдати Альби, танцюють аж до знесилля, регочуть і співають.

Повернувшись до касарні бриттів, Балфур переламає об коліно свою шаблю і, чорно лаючи, викидає уламки на смітник.

XXI

Золото й синява липневого неба міняються над руїнами міста. Безперестану гатили іспанці ядрами, свинцевою шрапнеллю, порохомі мінами по бастіонах, брамах та бу-

динках. Тут і там з гуркотом розвалюються фасади. Убиті й поранені лежать між руїнами, під обваленими сходами і навіть у проломах міських валів. Ніхто не звертає на них уваги. Несила забрати й поховати мертвих чи бодай одвезти додому поранених. Ополченці сидять у сторожових приміщеннях на лавках попід стінками, декотрі лежать на дощаних помостах, звалені утомою, схожою на смерть. Годинник на церковній дзвіниці спинився. Тільки сонце показує час, наче безжальне око, підіймається воно над руїнами Гарлема, над тими, хто ще живий. Високо стоїть воно опівдні, далеко й непорушене, і потім пливе над морем, осліплюючи зір. Який сьогодні день? У залі ради сидять Ріпперда, Ланселот ван Бредероде, бургомістри ван Фейнхойзен і ван Дойвенворде, командири Кенау, Штейнбах, Розоні, Балфур, Проїс та інші. Зброю вони повісили на стінки і приставили до стільців, немовби вона їм більше не потрібна. Білі оштукатурені стінки залу пітніють; кольорові шибки вікон горять різнобарвними вогнями, аж очам боляче. Кісточками пальців Ріпперда тихо постукує об стіл.

— Панове міські начальники і офіцери, — виголошує він, — учора вбито нашу останню й найдорожчу надію. Наших розгромлено на плаї Манпад. Сьогодні вночі з Антверпена прибуло нове іспанське військо. Кільце круг міста замкнено, тепер навіть миша не зайде до нього й не вискочить назад. Наші склади спорожніли, в гамазеях ані зернини хліба, зовсім немає м'яса. Ми забули, яке на смак масло...

Ріпперда заплющує очі й повільно проводить сухим язиком по губах.

— Ні від наших ополченців, ні від нашого найманого війська ми не можемо вимагати, щоб вони й далі офірували себе на боротьбу, яка стала занадто нерівною... безглуздою...

Нахиливши голову, він мовчить, наче йому важко вимовляти оті слова, що їх він ніколи б не хотів проказати. Його голос звучить стомлено.

— Гарлем наполовину зруйновано, — веде він далі, дивлячись крізь одчинені горішні віконця залу, в які видно струнку дзвіницю церкви, обпалену ворожим порохом і вже без металевої бані. Якийсь час він дивиться на дзвіницю й знов опускає голову. Його хрипкий голос переходить на шепіт:

— Ми повинні здатися, — закінчує він.

Тихо. Чути лише, як схвильовано дихають ополченці, командири та іноземні офіцери. За мить, насилу випроставшись на своєму високому кріслі, Ріпперда спирається кулаками на стіл і повагом підводиться, стаючи на весь зріст перед громадою. Він показує листа, якого виймає з-під куртки.

— Ранком прилетіло з півдня троє голубів,— починає він, затаючись.— Двох підстрелили іспанські мушкетери в Хоуті. Третій долетів. Ось лист. Від принца. Він пише, що дістав звістку про поразку добровольців. Принц пише, що не може далі залишатися в Сассенгеймі, бо не хоче вдруге ризикувати долею своєї армії. Він пише, що в нас тільки єдиний вихід: з божої допомоги укласти з ворогом мир, по змозі вигідніший. Останні слова він вимовляє зітхаючи.

Кенау дивиться на нього. Відколи гези знали останньої поразки, Ріпперду наче підмінили. Його твердість і наполегливість зламано. Голос його звучить не так, як досі. Немовби в ньому зламалася якась пружина. Наче той годинник на дзвіниці, пошкоджений пострілом, Ріпперда спинився. Життя в Гарлемі спинилося... Спинилося? — думає Кенау і обводить очима чоловіків, які мовчки непорушно сидять навкруг стола магистрату й не можуть придумати нічого іншого, як тужливо витріщатися й зітхати... Життя в Гарлемі спинилося? Кенау схоплюється. Якусь хвилину вона бореться з чорною полудою, що застилає очі; в голові паморочиться від слабості. Але потім вона кидає нестерпний погляд на воєначальників, відчуває, як різко й бурхливо проступає на її обличчі палка лють та озлоблений захват. Чоловіки зачудовано й збентежено дивляться на неї.

— Що думає принц? — спалахує Кенау. — Що знає про нас принц Оранський? Хіба не власними руками ми споруджували тут укріплення проти ворога? Хіба не заприсяглися ми жити або умерти з цим містом? Хіба не за Гарлем і його права наклали головою наші сини й чоловіки? Та хіба ж є інше місце на землі, де ми хотіли б бути похованими поряд з ними? Наше життя — оце місто. І якщо ми не можемо жити, ми повинні шукати смерті. Ми не здамо цього міста!..

Ріпперда підходить до Кенау, бере її за руку, щоб заспокоїти. Вона відштовхує його з силою, яка дивує її саму. Кенау переводить погляд з одного офіцера на другого, з Бредероде на Дойвенворде і з нього знову на Ріпперду, котрий саме намагається заспокоїти її. Та його слів Кенау не чує. Зараз не може бути іншої мови — тільки про небезпеку, що загрожує місту. Немає нічого іншого на світі, крім Гарлема! Тут свистіли кулі, тут будували, укріплювали, тут умирали чоловіки, жінки з дітьми на руках... І на краю довгого ряду мертвих — носі з юним фенрихом. Знову щось чорне застилає очі Кенау, але крізь морок пробивається полум'я вогню.

— Нехай принц іде своїм шляхом! — вигукує вона.— Ми підемо своїм! Ми підемо шляхом Гарлема, шляхом свободи... Грома-

дяни, воїни, місто не може підкоритися іспанцям! Не може! Не може!.. До кінця, громадяни-воїни, до кінця!..

Майже всі чоловіки навколо неї встали, безпорадні й розгублені. Кенау чує свій різкий голос, що відлунює під хрестовим склепінням. Це голос зневіреної мужності. Вона бачить це круг себе на зляканих обличчях, що здаються ще більш блідими й виснаженими під запущеними бородами, шрамами, близнами й пухирями. Як пояснити їм, що є лиш одна можливість? Як утовкмачити їм у голови, що переговори гірше смерті? Дрож слабості й безсилля проймає її. Коли Кенау хоче піднести руки, вони тремтять. І раптом вона схлипує, невтримно й розлючено, намагається взяти себе в руки, щось сказати, але сліпа, виснажлива спазма плачу дужча за неї. І капітан Кенау опускається на свій стілець і, схиливши на руки голову в удовиному чепчиківі, плаче, немовби вся її душа повинна розчинитися в сльозах після всіх страждань і страхів, що їх вона зазнала. І воєначальники і бургмістри стоять непорушно й дивляться; розгубленість і зніяковіння написано на їхніх витягнутих обличчях. Хтось підносить руку й чухає за вухом, другий кашляє, третій човгає запорошеним чоботом по підлозі...

Глибоко зітхнувши, Ріпперда випростується, нібито хоче скинути з себе слабкість і легкодухість. Його очі гостро блищать. Він так пронизливо дивиться на громаду, що всі мимоволі сідають. Ріпперда стискує губи, потім каже:

— Оборонці міста, ми маємо науку, науку від жінки, яка показала, що багато в чому вона здатна на більше, ніж ми, чоловіки. Я вважаю, що Кенау, дочка Сімона, має рацію. Це місто не буде здано. Радніше ми... Штейнбах підводиться..

— Ми? Ми? Та дозволю собі запитати, від чийого імені ви говорите?

Ріпперда сухо перебиває його:

— Я говорю від імені громадян Гарлема, — вимовляє він. — Вони призначили мене своїм головнокомандувачем, і я з усією відповідальністю прийняв цей пост. Хочу звернути увагу громади ще на одне. Якщо нас жде неминуча поразка, я хочу, разом з Кенау, зазнати поразки з честю. З власної волі я не віддам міста іспанцям! Пропоную: сьогодні увечері ми вишикуємося в колону — ополченці попереду, фланги прикривають іноземні полки, жінки, літні люди й діти в ар'єргарді. Ми спробуємо прокласти собі шлях через табір іспанців. Ми повинні пробитися до дюн. Ми мусимо врятувати населення Гарлема. Ми спробуємо з'єднатися з військом принца. Ми житимемо в інших містах і селищах Голландії, аж поки матимемо змогу повернутися до Гарлема. Ми

візьмемо Гарлем із собою за вали цього міста... Скажіть, що ви думаєте, і ми сповістимо про це горьддян, щоб вони сказали остаточне слово.

Ланселот ван Бредероде встає й підходить до Ріпперди.

— Слово справжнього солдата! — вигукує він. — Я за, Ріппердо!

Герріт Стойвер і ван Вітенберг кажуть те саме.

— Я за! Я за! Ми готові виступити.

Офіцери вагаються й поглядають один на одного. Потім, човгаючи ногами, підводяться.

— Хай вирішують городяни...

Підтримуючи однією рукою Кенау, Ріпперда обережно, мов брат, веде її до приміщення варті. Там віддає честь Пітер Хасселар.

— Відведи її додому, — наказує Ріпперда, — і хай вона трохи поспить. Їй ще потрібні будуть сили — увечері.

XXII

Ще зовсім недавно Кенау охороняла сон Пітера Хасселара. Зараз він запнув навколо неї положки і тихо походить по кімнаті. Килим приглушує кроки, та Кенау все одно не почула б, бо й справді страшенно знесилена. Цілісінький ранок вона стояла із загоном на Воронячому гнізді, відбиваючи одну за одною атаки іспанців.

Пітер Хасселар хитає головою, Кенау спить. На вулиці, під яскравим, неприродно різким світлом переходять од дверей до дверей люди. Вони питають, чи хочуть городяни вести переговори з доном Фредеріком, а чи готові зважитися на бій, що може означати для сміливців життя, але також і смерть. Ні Кенау, ні Пітер Хасселар не знають, що в Гарлемі назрівають уже інші події.

З іспанського табору примчав вершник з білим прапором од імені графа фон Оверстейна, одного з офіцерів Альби. На довгому списі він передає солдатам, які стоять на мурі, листа. Його адресовано полковникові Штейнбаху.

Допіру Штейнбах прочитав у німецьких касарнях того листа, як там почалося замішання. Дон Фредерік пропонує німецьким піхотинцям та їхнім командирам вільний відхід, а місту обіцяє помилування, якщо воно сразу капітулює.

Унтер-офіцери і ротмістри Штейнбаха оточують його, напосідаючи та похмуро бли-

скаючи очима. Ясно: їх тішить обіцяна милість. Уже за кілька хвилин про це знають німецькі солдати. Наче дроз проймає їхні лави, голови підносяться вгору, і починається схвильований шепіт, а невдовзі хтось говорить уже на повен голос. Минає якийсь час, і німецькі найманці зчиняють галас; почувши його, на вулиці зупиняються стомлені й уже байдужі, майже до всього перехожі: знову заколот?

Якоб Штейнбах кусає вуса й хитає головою. В руках він крутить пражку меча, підходить до вікна, прислухається до гомону своїх солдатів, з якого вирізняються окремі хриплі й різкі голоси, і тупає ногою. Покликавши ад'ютанта, він іде до Ріпперди.

Дорогою він здибує Розоні, командира валлонців. Зупинивши його, він дає йому прочитати листа. І саме тоді, коли Штейнбах сидів у Ріпперди, в касарнях валлонців знявся шарварок.

Розоні говорив із своїми людьми коротко, владно. Він і надалі буде вірний своїй обіцянці: разом з городянами пробитися крізь лави ворога. Він нагадує про Зютфен і Нарден. Він висміює милосердя іспанців. Але його воїни іншої думки про все це. Один літній канонір скочив на лавку й підніс над головою висохлі кулаки.

— Відступ! Відступ! — вигукує він.

Солдати оточують його і ревом схвалюють слова старого. Грубі хрипкі голоси долинають у кімнату Розоні. Він розчиняє двері й стає перед людьми, які не хочуть вмирати з голоду. Його маленьке французьке личко наливається кров'ю, тоненькі кінчики вусів тремтять.

— Відступ? — глузливо питає він. — Відступ для черви, яка нас зжере, та ще й жирний відступ. Ми обіцяли воювати!

Канонір не зійшов з лавки. Його обличчя — вкрита білою щетиною суха шкіра й жили — напружуються, і він верещить:

— Ми нічого не обіцяли! Ми втратили щонайменше триста чоловік! Ми хочемо волі й життя! Ми могли б найнятися до іспанців і не сиділи б, як оце, в пастці! Відступ! Відступ!

— Відступ! Відступ! — кричать солдати. Гомін наростає, стає погрозовим, злітає під стелю, відкочується від ліжок і мушкетів, долітає до Розоні, який, уже втрачаючи самовладання, намагається щось сказати, хоча його ніхто не слухає.

Чути, як хтось б'є кулаками в двері: посланець од Ріпперди. Розоні кличуть до ратуші.

Там знову сидять командири. Ріпперда ходить перед ними, немовби благаючи про щось. Вони уникають його поглядів і дивляться на стелю або на підлогу. Підполковник стискує кулаки й зупиняється:

— Скажіть же що-небудь! Скажіть же що-небудь!

Штейнбах, який не сідав, обертається до Ріпперди і, мов той пророк, простягає коротку, важку прострелену руку.

— Я воював, Ріппердо, коли було доцільно воювати. Мої люди більше не хочуть. Наймані солдати не хочуть більше. Балфуре, що роблять британці й шотландці? Що роблять валлонці, Розоні? Що кажуть старі гези, Церардсе? Вести переговори! Вести переговори! План пані Кенау був добрий і сміливий, але з роз'єднаним гарнізоном ми не можемо зважитися на виступ...

— Вести переговори, — кидає Балфур. Розоні мовчить. Він не хоче починати переговорів. Але він думає про своїх людей. З такими, зневіреними в усьому, не можна йти на переважуючого ворога. Тепер не допоможуть ніякі накази, ніякі обіцяння грошей і здобичі. Люди більше не вірять в удачу. Вони хочуть лише одного: спокою і, нарешті, наїстися. Коли Штейнбах дивиться на нього, він мовчить.

— Я хотів би послухати пані Кенау, — говорить він після довгої паузи.

Ріпперда знижує плечима.

— Пані Кенау спить, — каже він сухо. — Але я добре знаю, що саме вона сказала б. Вона сказала б те, що кажу я, те, чого вона навчила мене говорити і що ми поклали собі сьогодні опівдні: пробитися, заради найвищої нагороди — життя.

Відвернувшись, Штейнбах мимрить щось невиразне. Розоні вдаряє кулаком правиці по лівій долоні. Ріпперда тугіше затягує шабельтас меча.

— Вибір тепер невеликий, панове, — каже він. — Після листа, що його отримав Штейнбах од свого співвітчизника, наймане військо не хоче воювати. Цього літа ми змушені були карбувати тимчасові монети з висловом: «Vincit vim virtus». Зараз Насильство бере гору над Чеснотою. Ось моя шлага. Я не можу далі бути командувачем гарнізону, в якому немає згоди. Вирішуйте самі.

Відстібнувши шпагу, він кладе її на стіл і повільно виходить з ратуші. Ніхто не порухнувся. Всі дивляться на довгу блискуючу шпагу Ріпперди.

Бредероде перший порушує мовчання.

— Ми не маємо права удержувати будь-кого, — заявляє він. — Ми не можемо силою вати Ріпперду так само, як і він нас. Хто з вас піде зі мною на зовнішні укріплення, щоб говорити з ворогом?

Коли надвечір Кенау прокидається, її вражає дивна, моторошна тиша. Замовкли дзвони, не лунають постріли, не чути люд-

ських голосів. Навіть Пітер, спершись ліктем на камін, мовчки дивиться на неї. Усьому кінець...

Кенау йде до залу ради. Там вона дізнається, що Ланселот ван Бредероде, ван Дейвенворде і командири іноземних полків подалися до іспанського табору.

Про це їй сказав Ріпперда. Розвівши руками, він знову опускає їх. По його щоках котяться маленькі пекучі сльози.

Кенау повільно вертається додому.

Пітер пішов.

Кенау знов сидить одна в кімнаті, як тоді, коли вона ще боялася й вагалась. Тепер вона не боїться, і вогонь смерті довкола неї спалив і сумніви.

Очима без сліз Кенау дивиться в порожнечу, нічого не бачачи й не відчуваючи.

Це та сама кімната, думає вона, проте все змінилося.

Все втратило сенс.

Гарлем дістанеться іспанцям.

Іспанцям!

Раптом вона підводиться, хапає шпагу і в шаленому пориві гніву ламає крицю об коліно й кидає уламки в куток кімнати.

Капітана Кенау більше немає.

XXIII

Увечері повертається Пітер Хасселар. Кенау все ще сидить край вікна з розбитими шибками. З-під чепчика вибивається розпатлане волосся.

Сівши навпроти неї, Пітер розповідає, що переговори і досі тривають. Повернувся лише Розоні, розлючено проклинаючи підлі вимоги, що їх мають намір поставити Гарлему. Він ще раз намагався переконати своїх офіцерів і повести їх і городян на прорив. Він навіть наказав розвести підйомний міст, щоб ізольовати парламентаріїв, які пішли до іспанського табору. Солдати, що охороняли міст, не наважилися протидіяти Розоні, але прибулі городяни вчинили опір. Спалахнула запекла суперечка, а тим часом хтось розрубав ланцюги і міст опустився. Знесилений Пітер розповідає все це похмуро, так, немовби в Гарлемі відбувається трагедія, котру люди вже неспроможні припинити. Він запитливо дивиться на Кенау: що думає вона? Та в погляді Кенау порожнечка. Вона сидить нерухомо, руки лежать на широко розставлених колінах, як колись. Тепер вона лише вдова Наннінга Борста, кораблебудівника, кволла, безсила жінка, як багато інших, жінка, котра не бачить більше ніякого поря-

тунку, охоплена суворим холодом жажливої неминучості.

— Лягай, Кенау, — каже Пітер. — Треба, нарешті, відпочити.

Та вона не зрушує з місця. І раптом Пітер помічає зламану шпагу, бачить її пустий погляд, і його серце аж холодне від якогось дивного страху. Це не той страх, що постає, коли наближається ворог. Це страх перед тим, що глибоко й невидимо сховане в Кенау...

— Лягай, — каже він ще раз, більш для того, щоб порушити гнітючу тишу в домі, навколо себе і Кенау. Вона повагом, нарешті, підводиться, безсило опустивши руки, і виходить з кімнати, важко волочачи ноги в пантофлях. Вона постаріла на багато літ.

Наступного дня місто переходить до рук ворога. Від грабежу відкупляються за сто тисяч крон. Та користі з цього мало. Перші іспанські полки заходять до міста, і солдати вже вдираються у високі будинки довкола Церковної площі, тягнуть усе, що їм заманеться.

Ріпперда і начальники ополчення у своєму залі. Вдершись туди, іспанські офіцери відбирають у них зброю. Їх зв'язують і тягнуть у льохи. Там вони сидітимуть доти, аж поки дон Фредерік ухвалить вирок.

Вишикувавшись, стоять іноземні полки Розоні, Церардса та Балфура. Свою зброю вони склали в одну купу. Іспанці лютують. Вони б'ють офіцерів кулаками в лице, лаються, погрожують. Лише шестистам німцям під командою Штейнбаха надано право зберегти свою зброю. Їх зараховано до міської охорони, і вони групами йдуть до пунктів, що їх визначили переможці.

У церквах і монастирях повно-повнісінько полонених ополченців. Пітера Хасселара серед них немає: напередодні капітуляції, перевдягнений як селянин, він утік через браму Зейлпорт.

XXIV

Кінець літа. В глибокій полудневій тиші звучить чудова музика. Музика в траві — лагідно-проникливий посвист; музика в піску, що раз у раз звихрюється, неначе в нього хтось дме; музика в небі, неземна музика, що ширяє й тане у високості. В душі Кенау ця музика озивається луною — ще більш ламкою, ніж луна дійсності.

Кенау йде стежкою в дюнах повз колючі чагарники й кущі ожини. Наче статуї, замерли корячківаті кущі ялівцю. Нечасті де-

рева цупко тримаються на оголених коренищах, одвернувши свої крони від моря. Маленькі пташки, назв яких вона не знає, і ширококрилі баклани вносять рух і шелест життя в лагідний повітряно-одноманітний тиші.

Кенау сходить на найвищу дюну.

Вона спокійна: немає більше безодні, куди все провалилося, коли вона дізналась про капітуляцію.

Вже три місяці хазайнують іспанці в Гарлемі. Все, що вони накоїли, — їхні злочини, грабежі та вбивства, — все це полетіло в чорне зяюче провалля пам'яті Кенау. Ніщо не зачепило її серця, неначе за той недовгий час дванадцятого липня довкіл нього виросла кіраса з каменю й заліза. Звісно, вона чула, як пронизливо голосили жінки, як несамовито співали псалми валлонські найманці й шотландці, котрих сотнями гнали на шибениці та плахи. Але це забулося. Кенау здавалося, що її голову стиснули залізним обручем, який заважає думати й слухати.

Ні на що не зважаючи, ходила вона вулицями. Там, на Великому базарі, як їй розповіли, скотилися голови Вігболта Ріпперди, Ланселота ван Бредероде, Дейвенворде та інших. Вона чула дзенькіт і удари тулумбасів, різкий і високий передзвін. Думать: дон Фредерік входив у Гарлем. Виблискували теляги і плюмажі шоломів; оглушливо звучали дудки, туби й барабани. На дзвіниці Великої церкви поставили золотий хрест — знак реабілітації римської віри. Знову бешкетували іспанці, але цього разу в місті. Гарнізон збунтувався, невдоволений здобиччю. Наче далека буря, прошуміли, не зачепивши Кенау, ці події. Знову запала тиша. Лише триста городян погнали копати шанці під Алкмааром, куди рушили головні сили дона Фредеріка під командуванням Нуаркарме, щоб і це місто відібрати у принца...

Старшин гільдій, капітанів ополчення та бургомістрів скарано на горло; руїн стало ще більше... Але й це шаленство вщухло. Кенау дивилася на все довкола тим самим поглядом, який так вразив Пітера Хасселара. Все це вона сприйняла й відштовхнула від себе, як звістки з далекої, чужої країни, з незнамого світу.

Повільно-повільно повертається Кенау до живих. Повільно-повільно спадає залізний обруч із змученої голови.

Сьогодні Кенау вже оклигує. Вона встала ще вдосвіта. Відчула в собі неспокій, якого не знала вже давно; невизначний трепет, тихий журкіт, немовби в ній знову потекли маленькі струмочки життя.

Нараз Кенау побачила перед собою дюни. Її потягло на волю. Вона вдягла свою найкращу сукню, свіжонакрохмалений чеп-

чик. Почепила криваво-червоні коралі. За-
чудовано дивилася на себе в люстро. Во-
лосся на скронях геть-чисто побіліло. Лице
худе, змарніле, і тьмяно дивляться запалі
очі. Якийсь час їй було страшно бачити це
обличчя.

Вартові коло брами мовчки глянули
вслід Кенау, коли вона виходила з міста. Її
легкий, ще нерозвіяний болісно-трепетний
подив поволі перетворювався на пізнаван-
ня. Вона бачила вежі й покрівлі Оверфейна,
ходила долинами, де так гірко й солодко
пахне глицею, і зненацька згадала день, ко-
ли разом з Ніколасом гуляла й гралася в
цій долині.

— Я була матір'ю, — думає Кенау май-
же з подивом, проте з радістю, що запалює
її мов огонь.

Кенау сходить з плаю на плай: дедалі чу-
довіша та бентежніша стає музика дня, трав,
морського вітру й сонячної тиші. Вона ви-
мовляє слова, яких сама ще не розуміє,
слова, що виникають у неї в мозку, подібно
до того, як осяяна сонцем вода породжує
пару. В Кенау щось тане, вона одужує, Ке-
нау повертається до живих.

З високої дюни вона вдивляється в пови-
ту легкими випарами далину. Здається, не-
наче там ішов дощ і ще звисає ніжно-пер-
листий туман... Ба ні, це не туман, це дріб-
ненька роса сліз, що застують їй очі, це ду-
ша Кенау, дочки Сімона, колись капітана
Кенау. Душа, що перетворилася на вогонь і
залізо в запеклих боях на гарлемських бас-
тіонах. Душа, що звільнилася від кайданів
і здіймається до очей... Душа повертається
у скам'янілі, сумні риси обличчя. Вона
вирівнює зморшки та забарвлює легким
рум'янцем щоки, послаблюючи напруження
застиглої ненависті й безглуздої порожнечі.

Там простяглася голландська земля... Бу-
динок Тер Клев і монастир занедбано; селя-
ни в синіх сорочках косять пізні обрідні тра-
ви, що вирости там, де іспанці не дуже по-
толочили луг. І ген-ген — смарагдовий ост-
рів Хоут, а за ним промениста смуга, нена-
че риба, що плаває і плещеться на одному
місці: Гарлемське море.

Господарі цієї латки землі іспанці, та
земля ж голландська. Долина там, унизу,
схожа на шахову дошку, живу й зелену,
розліняну й розчленовану прямими іскрис-
тими каналами. Дюни — голландські, і при-
глушена, чудова, жива музика довкола неї
та в ній — теж голландська.

Кенау, дочка Сімона, випростується, не-
мов хоче сягнути аж до хмар. Вона згадує
маленьку золоту блискотливу хмару, яку
бачила зі свого вікна під час страхотливої
облоги... Свобода Гарлема... На міських ва-
лах майорять іспанські прапори, гарнізон
міста — іспанський. Але місто голландське.
Свобода Гарлема в кожному, хто ще живий.
Свобода Гарлема також і в Кенау. Свобо-
ду не прив'язано до каналів та бастіонів,
вона в думках, у ділах людей. Кенау охоп-
лює трепет. Їй здається, немовби після
стількох днів, після стількох страхіть, убивств
і смертей, вона все ще веде із самою со-
бою розмову, почату колись у церкві та
продовжену дома, влітку, перед порожнім
буфетом, коли їй перешкодив заколот шот-
ландців. Зараз, нарешті, Кенау може дума-
ти своє. Тепер вона певна, що не зазнала
поразки. Вона знає тепер, що Гарлем ніко-
ли не буде іспанським. Кенау дивиться на
голландську землю. Можна почепити над
нею іспанські прапори та поставити на ній
іспанські сторожові вежі, щоб тримати на-
род Нідерландів у кастільських кайданах, та
не можна змінити душу Голландії. Кенау
стулює важкі повіки й ворушить губами.
Голландія — це не тільки рівні й широкі ла-
ни і луки з селянами в синіх сорочках, це не
тільки величезні дюни, не тільки маленькі
млини, що вишикувалися на обрії... Голлан-
дія також і в ній, збережена й реальна. Ке-
нау — частка цієї країни, цього народу, цьо-
го моря, сонця й землі, так само як вони —
її частка. Вона вперше усвідомлює це, і її
охоплює ще невиразна радість відкриття,
що його вона допіру зробила. І знов Кенау
говорить, ці слова йдуть з глибини її душі
і вони надають ваги всьому, що діється за-
раз. Вона була дружиною і матір'ю. Вона
стала солдатом. Тепер вона жива частка но-
вої свободи.

З Гарлема долинають звуки сурм, чужі,
різкі, тиранічні. Вони більше не бентежать
Кенау. Вона спускається з дюн, повертає-
ться до міста, яке нині в руках Іспанії. Її хо-
да впевнена, погляд спокійний. Природа ві-
тає її шерехом листя та блиском білого
піску. Усміхнувшись, Кенау притуляє руку
до скроні: салют мертвим і тим, хто ще жи-
тиме.

*З голландської перекладали
Герман БАУМАН і Зиновій БІЛЕНКО*